

Lászlófi Viola

## Parasztokból kurucok A Rákóczi-néphagyományok megalkotása Északkelet-Magyarországon a 20. században

A NÉPHAGYOMÁNY az emberek fejében afféle láthatatlan történelmi köldök-zsinór, mely összeköti a történetekben szereplő hősöket a mesélő és befogadó nemzedékkel. A generációk közötti folytonosságot biztosítja. Eredendő érték, ami csorbíthatatlanul maradt ránk: az adatközlők, akiket a kemence szélén üldögélő öregeknek szokás képzelni, elmondják a történeteket a gyűjtőknek, amit azok változtatás nélkül lejegyeznek, és a városi ember végül szépen illusztrált, keményfedeles kötetekben fér hozzá. A falu legsajátabb kultúrterméke, amit a város, a magaskultúra nem befolyásolt, legfeljebb csak fogyasztott. A néphagyomány egy darabka vidék a legistállószagúbb értelemben.

II. Rákóczi Ferenc és kurucai azon nemzeti hőseink közé tartoznak, akik emlékezetét a nép is megőrizte, így több kötetnyi népköltészeti alkotást gyűjthettek össze és adhattak ki róluk etnográfusaink. Ez az élénk népi emlékezet a bizonyítéka annak, hogy a parasztokban minden külső ráhatás nélkül is élt a magyar szabadságküzdelmek melletti elkötelezettség és a nemzeti öntudat.

A jelek szerint ezen a tiszteletreméltó, ámde kissé régimódinak tűnő állásponton volt Ferenczi Imre néprajzkutató és Molnár Mátyás, a vajai Vay Ádám Múzeum egykori igazgatója is, amikor elhatározták, hogy 1961–1962 telére kutatást szerveznek Szabolcs-Szatmár megyében,<sup>1</sup> hogy a teljesség igényével feltárják a Rákóczi-szabadságharcra kapcsolatos helyi néphagyományt. Gyűjtésükből két válogatás-kötet jelent meg. A másodikban olvasható az alábbi vers:

*„Kuruc Kassa terén kísértetek járnak  
Nagy Rákóczit őrzik imbolygó cseh árnyak  
De hiába őrzik, messze szállt a lelke  
Rég elhagyta sírját.”<sup>2</sup>*

Az első olvasás után is egészen egyértelmű, hogy az idézet nem lehet a 18. század óta kialakult néphagyomány része. A szöveg – szorosán véve – Rákóczi kassai nyughelyének szimbolikus kiüresedéséről számol be, vagyis a legkorábbi történeti esemény, amire utalást tartalmaz, Rákóczi 1906. évi kassai újratemetése volt. A kötet alapját képező kutatás nyersanyagában egy nyíregyházi adatközlőnél szintén megtaláltam a verset. Ez esetben további sorokat is tartalmazott:

<sup>1</sup> A terület a mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megyének felel meg, amely 1989-ig a Szabolcs-Szatmár megye nevet viselte.

<sup>2</sup> MOLNÁR, 2003. 22.

„Kuruc Kassa felé kísértetek járnak  
 Nagy Rákóczit őrzik imbolygó cseh árnyak  
 De hiába őrzik, messze szállt a lelke  
 Rég elhagyta sírját, ma Horthynak hívóják  
 Háromszínű zászlót ő fogja kitűzni  
 Kéklő hegy ormán.”<sup>3</sup>

Nyilvánvaló, hogy ugyanannak a versnek a teljes változatát olvashatjuk. És ennek alapján be kell látnunk, hogy még 1906-nál is későbbi alkotásról beszélünk: a Rákóczi–Horthy-metaforából, a burkoltan, mégis félreérthetetlenül megfogalmazott revíziós igényből és a cseh(szlovák) kísértetek átmeneti „térfoglalására” tett utalásból világos, hogy csakis 1920 után keletkezhetett a szöveg. Persze így sem zárhatjuk ki, hogy autentikus néphagyományról van szó, legfeljebb nem olyan ősrégiről, mint amit vártunk volna. Ez csak annyit jelent, hogy a vers jobban illene egy Horthyt, esetleg Trianont övező hagyománykörbe, már ha valaha volt ilyen, mint Rákócziéba.

Kissé gyanús azonban, hogy két egymástól időben ilyen nagy távolságra élő, ennyire eltérő történelmi szerepet betöltő személyt állít párhuzamba a nép. Túl absztrakt megoldásnak tűnik ez ahhoz, hogy ne tegyük fel a kérdést: valóban a nép műve volt ez a vers? Hát, nem az volt. A Ferenczi–Molnár-kutatásból idézett vers valójában egy Szathmáry István nevű költő tehetségét dicséri, eredeti címe pedig *Rákóczi földje*. Ahhoz, hogy széles körben ismertté vált, és a szabolcsi adatközlők ajkáról lejegyezhető volt, bizonyára nagyban hozzájárult, hogy 1920-ban a Rákóczi Szövetség akkori, a trianoni hangulat hatására irredentává lett vezetésében aktív szerepet játszó Murgács Kálmán megzenésítette.<sup>4</sup>

Jogosan merül fel ezek után az olvasóban a kérdés, vajon a többi összegyűjtött történet és lírai alkotás olyan kétséget kizáróan néphagyomány-e, mint ahogyan azt a kutatás beállítja, és ahogy gondolni szokás? Dolgozatomban ennek járok utána, hogy elmesélhessem a Rákóczi-hagyományok létrejöttének történetét. Az 1961–1962-es Szabolcs-Szatmár megyei kutatás eredményeinek dekonstruálására vállalkozom úgy, hogy a vizsgálat néprajzi szemléletét történeti szemlélettel váltom fel, és alapvetően a modernista nacionalizmuselméletekre támaszkodom. Azt is megpróbálom bizonyítani, hogy a szabolcsi nép nem azért zárta szívébe Rákóczit még a 18. században, mert küzdelmével annyira azonosult, hanem azért, mert az egyszerű embereket jóval az események után lelkes hazafivá, magyarrá nevelték. Hogy Eugen Weber nevezetes könyvének címét (*Peasants into Frenchmen*) parafrázáljam: parasztból kuruccá nevelték át őket a modernitásban. És, mint látni fogjuk, kurucságuk magán viselte a nyomát az egymást váltó rezsimek elképzeléseinek arról, hogyan is kell gondolkodnia egy kurucnak.

<sup>3</sup> Gyűjtötte: Kovács Júlia; adatközlő: nincs megnevezve; 1962 [a pontos dátum hiányzik], Nyíregyháza. MNM Vay Ádám Muzeális Gyűjteménye, adattári szám: 71–75. Ezen belül az anyag rendezetlen, így a továbbiakban a lejegyző diákok, az adatközlők és a települések nevével, valamint a lejegyzés dátumával hivatkozom a közlésekre. Ezúton is köszönöm Molnár Sándornak, a Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény igazgatójának, a kutatásomhoz nyújtott segítségét.

<sup>4</sup> Kovács, 2005.

## *A Ferenczi–Molnár-féle szabolcs-szatmári néphagyománygyűjtés*

Ahogy már korábban említettem, Ferenczi Imre és Molnár Mátyás vállalkozott a Szabolcs-Szatmár megyei Rákóczi-néphagyományok összegyűjtésére. A helyszín kiválasztásának oka egyértelmű volt. Ahogy Molnár Sándor, Molnár Mátyás fia, a vajai Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény jelenlegi igazgatója fogalmazott: „*A mi vidékünk volt a bölcsője és a temetője is a Rákóczi-szabadságharcnak. Ez magyarázatot ad arra, hogy miért ilyen gazdag e vidék kuruc kori néphagyománya.*”<sup>5</sup>

Ezenkívül egyetlen, kifejezetten Rákóczi-szabadságharcra kapcsolatos hagyományanyag-gyűjtésre került sor: az 1950-es években Ferenczi Imre már szervezett gyűjtést a témában, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Az eredmények összegzésére 1960-ban készült tanulmány.<sup>6</sup> Mivel itt nagyon gazdag anyagot sikerült összegyűjteni, Ferenczi ígéretesnek találta egy szabolcs-szatmári vizsgálat indítását, hiszen a terület a Rákóczi-szabadságharcban szintén jelentős szerepet játszott.<sup>7</sup>

Ez a felmérés az 1961–1962-es tanév téli szünetében készült. A kutatás kiterjedtsége miatt a gyűjtőmunkát Ferenczi és Molnár nem egyedül végezte el: helyi diákok segítségét kérték. Kérdőívet szerkesztettek, amelyet a Megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya juttatott el a megye városi és falusi iskoláiba. A kérdőíven szereplő kérdéseket az intézmények magyar- és történelemtanárai diktálták le az általános iskolák 6–8., valamint a középiskolák tanulóinak. A diákok azt kapták feladatul, hogy a kérdéseket támpontul véve gyűjtsenek a családjuk vagy az ismerőseik körében Rákóczi-néphagyományokat. Kikötötték azt is, hogy a történeteket, verseket és dalokat pontosan az adatközlők által elmesélt formában kell lejegyezniük.<sup>8</sup> A gyűjtők az alábbi kérdésekre keresték a választ:<sup>9</sup>

I. *Milyen dalt, nótát, történetet, szólást és mesét őriz a szájhagyomány Rákóczi Ferencről és a kurucokról? Így pl.: Rákóczi Ferencről és családjáról; a kuruc katonákról; a híres kuruc vitézekről; Rákóczi lováról; Rákóczi és a kurucok csatáiról, viadalairól; Rákóczi üldöztetéséről; meneküléséről és bujdosásáról; Rákóczi és a kurucok elárultatásáról; Rákóczi és a kurucok visszavárásáról.*

II. *Milyen történetet őriz a szájhagyomány Rákóczi-iról és a kurucokról, amely a község egy-egy határrészéhez vagy más objektumhoz fűződik? Így pl.: kuruc-dombról, halomról; Rákóczi váráról; Rákóczi útjáról, alagútjáról; Rákóczi vagy a kurucok emlékét őrző fáról, kútról, forrásról; Rákóczi által ajándékozott harangról; Rákóczi egykori szobájáról; Rákóczi elrejtett kincsének helyéről; csapataival elrejtőzött Rákóczi-iról.*

III. *Milyen tárgyakat, emlékeket tart számon a község lakossága, amelyek Rákóczi és a kurucok emlékét őrzik? Így pl.: Rákóczi és a kurucok fegyvere; Rákóczi pénze; a kurucok ruhái; Rákóczi és a kurucok által nevezetessé vált egyéb tárgyak; kinek a birtokában vannak ilyen emlékek?; ismernek-e ezekre vonatkozó történeteket?*

A diákoknak a beadott lapokon fel kellett még tüntetni a lejegyzés helyét és dátumát, az adatközlők nevét, foglalkozását, életkorát, valamint a saját nevüket és azt, melyik osztályba járnak. Az utasítás ellenére ezeket az adatokat gyakran nem tüntették fel.

<sup>5</sup> MOLNÁR, 2003. 10.

<sup>6</sup> Az említett tanulmány: FERENCZI, 1960.

<sup>7</sup> FERENCZI–MOLNÁR, 1972. 11.

<sup>8</sup> Bővebben a gyűjtés körülményeiről: FERENCZI–MOLNÁR, 1972. 10–15.

<sup>9</sup> FERENCZI–MOLNÁR, 1972. 11–12.

A kutatás összesen 154 településen körülbelül háromezer tanuló gyűjtéséből több mint tízezer adatot eredményezett.<sup>10</sup> A beérkezett válaszokat a vajai Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény 71–75. számú dobozai őrzik. Az anyag, mint említettem, nem maradt feldolgozatlanul: eddig két válogatáskötet jelent meg belőle. Az első Ferenczi Imre és Molnár Mátyás szerkesztésében 1972-ben *Fordulj kedves lovam...* címmel, majd Molnár Sándor egy újabb válogatás kiadását látta indokoltnak, ugyanis szerinte sok értékelhető variáns nem kapott helyet az 1972-es gyűjteményben.<sup>11</sup> Ennek szellemében publikálta a *Rákóczi-néphagyományok nyomában* című kötetet 2003-ban.

## *A szabolcs-szatmári kutatás anyaga mint néphagyomány*

### **Primordializmus és néphagyomány**

Figyeljük meg ezután, hogyan értelmezték a kutatók a Szabolcs-Szatmár megyei kutatás eredményeit, milyen jelentést tulajdonítottak a feltárt anyagnak. A Ferenczi Imre és Molnár Mátyás által kiadott *Fordulj kedves lovam...* című gyűjtemény paratextusa azt a célt szolgálja, hogy mire az olvasó a kötet lényegi részéhez ér, már magától értetődő tényként kezelje: a textusban szereplő alkotások népi termékek.

A kötet „használati utasítása” egy kötelező tiszteletkörrel, sőt, ha nem a leg elején lenne, azt is mondhatnánk, vörös farokkal kezdődik, amelyben a Hazafias Népfront megyei titkára hívja fel a figyelmet a munka jelentőségére. Az olvasó már azelőtt értesül arról, hogyan keletkeztek a kötet szövegei, mielőtt a szakemberek érvelésével találkozna: „A nagy események [...] szemtanúi szinte egytől egyig krónikásai voltak saját koruknak, s az élő szó erejével kapcsolták élményükhöz a következő nemzedéket.”<sup>12</sup> Azt sugallja tehát, hogy a kutatás anyaga tiszta, úgy értem, külső behatástól mentesen keletkezett, ráadásul közvetlen megfigyelésen alapuló, azaz hiteles és évszázados népi tudást rögzít, ami szájról szájra, a nyomtatott magaskultúrától függetlenül terjedt.

A bevezető tanulmány, melynek megírása Ferenczi Imre nevéhez fűződik, a kötet tartalmát immár sokkal szakszerűbben, történeti jellegű néphagyományként azonosította. A történeti jellegű néphagyomány három lényeges tulajdonságára hívja fel a figyelmet a szerző: (1) a múlt kiemelkedő személyei és eseményei képezik tárgyát; (2) szélesebb területen, gyakran az egész országban ismertek; (3) verbális úton maradtak fenn nemzedékek óta.<sup>13</sup>

Ferenczi számára tehát a szövegek arról tanúskodnak, hogy a nép történeti tudása a nemzeti történelem narratívájában szerepet kapó eseményekről és hősökéről szól, nagy része nemzeti szinten elterjedt. Mint összefoglalóan megfogalmazza: a parasztok hagyományalkotása a „nemzeti élménykörből”<sup>14</sup> táplálkozott. A Rákócziékról

<sup>10</sup> MOLNÁR, 1978. 107.

<sup>11</sup> MOLNÁR, 2003. 15.

<sup>12</sup> FERENCZI–MOLNÁR, 1972. 5.

<sup>13</sup> FERENCZI–MOLNÁR, 1972. 9.

<sup>14</sup> FERENCZI–MOLNÁR, 1972. 9.

szóló szövegek tehát szerinte néphagyományt képeznek, az pedig nem más, mint a nemzeti történelem nép által kialakított elbeszélése, amelynek hiába igénytelen a formája, attól még rendkívül értékes.<sup>15</sup> Szépen igazolja mindezt, hogy a bevezetésben a *nép* szót a *nemzet* szinonimájaként használja.<sup>16</sup> A tanulmánya utolsó bekezdésében pedig végső megerősítésként még egyszer, *expressis verbis* kimondja: „A prózai szövegek rétegei mintegy 250 éves időszakban tükrözik a Habsburg-ellenes mozgalom hatására fogant emlékművet.”<sup>17</sup> Ha igaza van, az nem kevesebbet jelent, mint hogy a parasztlakosok kétszázötven évvel ezelőtt már nemzettudattal rendelkeztek. Magyar hazafiak, sőt kurucok voltak, ha csak a Rákóczi-mondákra vonatkoztatva értelmezzük megalkotását.

Bár Ferenczi nem tudhatott róla, értelmezése maradéktalanul követte azt a feltevést, amit napjaink nacionalizmuskutatása primordializmusnak nevez. Ezt az egészen az 1960-as évekig egyeduralkodó nézetet, voltaképp a nacionalisták nacionalizmuselméletét akár antinacionalizmuselméletnek is nevezhetnénk. A teória lényege ugyanis az, hogy a nemzet jelenségének kialakulásáról nincs mit mondani, ugyanis az mindig (és mindenre kiterjedően) létezett. Ahogy Daniele Conversi fogalmaz, a primordialisták szerint „a nacionalizmus a természetesen meglévő nemzeti lét elkerülhetetlen folyománya”.<sup>18</sup> A primordialista elmélet a nacionalizmus eleve adottságát és redukálhatatlan erejét hangsúlyozza. A nemzeti kötődés tehát a nacionalizmuson belülről nézve amolyan természeti törvénye a történelemnek, így a nemzetnek már jóval a modern államalakulatok létrejötte előtt is léteznie kellett.<sup>19</sup> A primordialisták ennek az ősi és mindenki által birtokolt nemzettudatnak értelem szerűen nagyon fontos bizonyítékát látják a nép történelmi hagyományvilágában, és többek között ezért annyira fontos ennek összegyűjtése.<sup>20</sup>

Miután a *Fordulj kedves lovam...* olvasójába kellően beleszokódott a néphagyományok népi eredete, a kötet lényegéhez, a folklóranyaghoz jutunk. Azonban a kutatók nem tették világossá, hogy a kötetbe bekerülő darabok mennyire reprezentálják a teljes kutatás anyagát, nem ismerjük a válogatási szempontokat, és ezzel is azt az érzetet alakítják ki az olvasóban, hogy a könyv lapjairól megismerhető Rákóczi-kép a nép sajátja, tehát a tudósok közbeavatkozása nélkül alakult ki.

A válogatás végén kap helyet egy Molnár Mátyás által különösen nagy jelentőségűként kezelt fejezet: a Rákóczi- és a kuruc-emlékkultuszhoz kötődő közlések.<sup>21</sup> Idekerültek a fejedelem emléktárgyairól, földi maradványairól, hazahozataláról, újratemetéséről és a vele kapcsolatos megemlékezésekről szóló közlések. Molnár szerint az adja ennek a szakasznak a jelentőségét, hogy a nép tudatos és önkéntes örökségápolásáról adnak tanúbizonyságot, tehát azt hivatottak bizonyítani, hogy a parasztlakosok körében a Rákóczi-kultusz megszakíthatatlan volt, azaz a parasztlakos magyar nemzettudatának töretlenségét igazolják.<sup>22</sup>

<sup>15</sup> FERENCZI, 1966. 63.

<sup>16</sup> FERENCZI-MOLNÁR, 1972. 9.: „A térben és időben egymáshoz közel vagy távol eső népek (nemzetek) mégis a maguk élménykörének és ízlésének megfelelően alakították, formálták hagyományukat, költészetüket.”

<sup>17</sup> FERENCZI-MOLNÁR, 1972. 29.

<sup>18</sup> CONVERSI, 1998. 38.

<sup>19</sup> HOROVITZ, 2006. 235–249.

<sup>20</sup> GELLNER, (1983). 77–78., 158.

<sup>21</sup> MOLNÁR, 1978. 112. A *Fordulj kedves lovam...* című kötetben a Rákóczi-kultuszról szóló a fejezet a 271–299. oldalon olvasható.

<sup>22</sup> MOLNÁR, 1978. 112.

Molnár Sándor 2003-as válogatása, a *Rákóczi néphagyományok nyomában* című kötet teljesen a *Fordulj kedves lovam...* mintájára készült. Egyrészt hasonló a felépítése: ugyanazokat a fő- és alegységeket tartalmazza. Másrészt ez a kötet is a nép nemzeti öntudatosságát jelző történeti hagyományként kezeli a Rákóczi-ról szóló verseket, dalokat és történeteket. Egy ponton azonban Molnár Sándor felfogása szembehelyezkedik elődei vélekedésével. Míg Ferenczi Imre és Molnár Mátyás a néphagyományt még a múlt emlékének jelenbe nyúló realitásaként kezelte, addig Molnár Sándor már nosztalgiával tekint arra az időre, amikor a megyei kutatás készült, a Rákóczi-néphagyományt immár olyan tudásnak ítéli meg, ami „halott” és csak könyvekben olvasható.<sup>23</sup>

A Rákóczi-hagyományok kérdéskörével nem csak Ferenczi és a Molnár család tagjai foglalkoztak a folklorisztikában. A szabolcs-szatmári gyűjtés lezárulása óta több jeles etnográfus írt a témában: Voigt Vilmos, Ujváry Zoltán és Magyar Zoltán is. Munkáik egyenként való ismertetését<sup>24</sup> nem tartom szükségesnek, ezek egybe-csengnek Ferenczi már korábban elemzett véleményével, mivel erősen támaszkodtak Ferenczi gyűjtésére, és a legtöbb esetben az ő tanulmányait hivatkozták.

## Bizonytalanságok és kételyek

A Rákóczi-folklór néprajzi értelmezésében mindazonáltal olykor felbukkannak bizonytalanságok, az interpretációk érvényességével kapcsolatos aggodalmak. Példának okán Magyar Zoltán *Rákóczi a néphagyományban* című kötetében vitatja Ferenczi felfogásának egy elemét. Ferenczi azt állította, hogy a nép történeti tudatának részét képezik az adat jellegű történelmi ismeretek, tehát az évszámok, fogalmak, még ha csak csekély részét is.<sup>25</sup> Magyar ezzel szemben a nép történeti tudatát és a – mondjuk így – szakszerű történelmi ismereteket, amelyeket ő történelmi tudásnak nevez, teljesen külön kategóriába sorolja műve elején.<sup>26</sup> Lényegében azt állítja, hogy az előbbivel rendelkezett a hagyományőrző parasztság, míg az utóbbival nem. Szerinte a népmonda nem az igazmondás és a realitások számbavételének terepe, hanem inkább vágyak tükröződnek benne, idealizálja a múltat, ráadásul a hagyományőrző parasztok csak mikroszinten gondolkodtak, nem érdekelték őket az események tágabb összefüggései.<sup>27</sup> Úgy tűnik tehát, Magyar mégiscsak élesen elválasztja a nép által formált elbeszélést az esemény iskolás-tudományos nemzeti narratívájától. Azonban négy oldallal később, miután tematikai bontásban ismertette a néphagyományokat, elkezd kételkedni előbbi állításában, és arra jut, hogy mégsem szabadna teljesen külön kezelni a parasztok néphagyományokban megnyilvánuló történeti tudatát a történelmi ismeretektől, mivel szerinte az utóbbiból merít a néphagyomány.<sup>28</sup>

Ugyanennyire bizonytalan a néphagyományok időbeni kontinuitásának kérdése. Ujváry Zoltán 2003-as, a *Bihari Diétában* megjelent tanulmányában ezzel kapcsolatban

<sup>23</sup> MOLNÁR, 2003. 15.

<sup>24</sup> Ezek a munkák: VOIGT, 1978.; VOIGT, 1980.; MAGYAR, 2000.; UJVÁRY, 2003.

<sup>25</sup> FERENCZI–MOLNÁR, 1972. 10.

<sup>26</sup> „[A] nép történelmi tudata és történelmi ismerete nem vethető egybe, ugyanis témánk szempontjából két alapvetően különböző dologról van szó.” MAGYAR, 2000. 12.

<sup>27</sup> MAGYAR, 2000. 11–12.

<sup>28</sup> MAGYAR, 2000. 16.

két különböző következtetésre jut. Először kijelenti, hogy az orális hagyományban nehéz elképzelni több száz éves kontinuitást,<sup>29</sup> majd egy oldallal később már háromszáz éven átívelő és napjainkig tartó Rákóczi-kultuszról beszél.<sup>30</sup> Voigt Vilmos és Magyar Zoltán is felveti a hagyományok időbeni kontinuitásának kérdését, és ők láthatólag úgy vélik, ennek igazolása hosszabb fejtegetést igényel. Meggyőző érve azonban egyiküknek sincs amellett, hogy a hatvanas években meglett folklór Rákóczi korabeli.

Voigt Vilmos alaposan foglalkozott mind a kuruc témájú lírai alkotásokkal, mind a prózai anyaggal. Ő is amellett érvel, hogy a felgyűjtött anyag 18. századi eredetű. Ezt azzal támasztja alá, hogy – amint arra történelmi és irodalmi források is utalnak – az eseményeknek az egész nép résztvevője volt, így lehet és kell is folklórral számolnunk már a kuruc korban.<sup>31</sup> Azonban azt már nem fejt ki, hogy a népi részvétel miatt igazolja a 20. században talált tudás 18. századi eredetét. Szerinte nyilvánvaló a (tanulmánya megírásakor) kétszázötven éves kontinuitás. *„Külön kérdés ugyan az, milyen módszerrel és milyen régiségig következtethetünk visszafelé a 19. és 20. században gyűjtött folklór-adatokból, azt azonban bizvást állíthatjuk, hogy a kuruc háborúk koráig nagyobb filológiai nehézség nélkül feltehetjük egyes későbbi forrásokból ismert alkotások előzményeinek meglétét.”*<sup>32</sup>

Magyar Zoltán is bizonytalan volt a kontinuitás kérdésében. Sőt, bár vonakodva, de *Rákóczi a néphagyományban* című művében beismerte, hogy nem lehet minden kétséget kizáróan igazolni az északkeleti országrész Rákóczi-mondakörének 18. századi kialakulását.<sup>33</sup> Szerinte legfeljebb előfordulhatnak olyan települések, ahol a hagyományörzés folytonos volt, ha a faluhoz kötődött valamilyen nevezetesebb történelmi esemény, vagy voltak a szokásosnál mesélősebb kedvű falusiak.<sup>34</sup>

Érdekes módon a legkorábbi értelmező, a Rákóczi-hagyomány kutatásának szemléleti kereteit megalapozó Ferenczi Imre kételkedett a legjobban a saját maga által kialakított képben. Ferenczi négy tanulmányt írt a Rákóczi-mondák témájában, mégpedig 1960-ban, 1966-ban, 1969-ben és 1972-ben. A szövegekben a szerzőnek a folklór-anyag eredetének kérdésével kapcsolatos gondolatai érdekes fejlődési utat járnak be.

1960-ban ismertette a Borsod-Abaúj-Zemplénben összegyűjtött hagyományanyagot az *Ethnographia* című folyóiratban. A néprajztudós már ekkor szembesítette az olvasót azzal az észrevételével, hogy a felgyűjtött szövegek közel sem *„minden igényt kielégítő”* népmondák. Egyrészt, mivel csonka szerkezetűek. Másrészt, mivel úgy vélte, a kutatás során talált „sztorik” részben irodalmi forrásokból kerültek át a nép ajkára.<sup>35</sup>

<sup>29</sup> UJVÁRY, 2003. 97.

<sup>30</sup> UJVÁRY, 2003. 98.

<sup>31</sup> VOIGT, 1980. 522. Lásd még: VOIGT, 1978. 133.

<sup>32</sup> VOIGT, 1978. 133. Ugyanakkor Voigt 2008-as *Van-e kulturális emlékezete a népnek?* című tanulmányából úgy tűnik, hogy a néprajztudós már más véleményen van a nép történelmi tudását illetően, mint harminc évvel korábban. Luby Margit kutatásaira reflektálva így nyilatkozik: *„a történelmi mondáinkra vonatkozó újabb kutatások ismeretében is csak azt tudom megismételni, indokolt volt az a szkepticismus is, amely a magyar parasztok történelmi tudatára, pontosabban ennek hiányára vonatkozott.”* VOIGT, 2008. 15–16.

<sup>33</sup> MAGYAR, 2000. 26.

<sup>34</sup> MAGYAR, 2000. 16.

<sup>35</sup> FERENCZI, 1960. 391.

Ferenczi hat évvel későbbi tanulmányában már a szabolcs-szatmári gyűjtés anyagát is figyelembe vette. Ekkor két újabb kétségeire utaló megállapítást is tett. Egyrészt arra figyelte fel, hogy a szájhagyományban nagyobb súlya volt a függetlenségi törekvésnek, mint a parasztság osztályhelyzetéből adódó törekvéseknek, mert a politikai hatalom sokáig az előbbieket súlykolta, utóbbiakat elnyomta.<sup>36</sup> Ezzel Ferenczi hallgatólagosan beismerte, hogy a mondák külső beavatkozással képződtek, a néphagyományt nem egyedül a nép alkotta. Másrészt azonban nem zárta ki, hogy a szóban továbbörökített hagyomány eredetileg írott forrásból származott.<sup>37</sup>

Kétségei később csak fokozódhattak, mivel 1969-es elemzésében már több szépíró is megnevezett, akik kuruc témáról írtak, és munkásságuk hatása egyértelműen érződik az adatközléseken.<sup>38</sup> 1972-ben a *Fordulj kedves lovam...* bevezető tanulmányában a közölt dalok nagyobb részének immár százéves múltat sem tulajdonított, és egyenként tárgyalja őket eredetük és folklorizációjuk (tehát a néphagyományba épülésük) szempontjából, vagy éppen annak hiányát mutatja ki. Bár a mondaanyag kialakulásában a szóbeli tradíciónak még mindig elsődleges jelentőséget tulajdonít, a nyomtatványok és a közoktatás hatását is felvette a Rákóczi-hagyományt alakító három legfontosabb tényező közé.<sup>39</sup>

Miközben tehát Ferenczi 1960 és 1972 között elmélyült a Rákóczi-mondakörben, egyre erősebb kételyei támadtak az általa összegyűjtött hagyományok eredetiségével kapcsolatban, egyre távolodtak konkrét elemzései attól az eredeti koncepciótól, amelytől ugyanezen szövegek más részeiben továbbra sem tágtott.

A téma atyjának, Ferenczi Imrének, ennek a jelek szerint érzékeny etnográfusnak a tanulmányai valóságos önmarcangolásnak tűnnek. Empirikus kutatásai az idő előrehaladtával egyre kevésbé voltak belekényszeríthetőek teóriájába, ennek ellenére nem változtatott szemléletén. Talán azért nem, mert nem állt rendelkezésére olyan paradigma, amelyben nagyon is élesszemű megfigyelései jelentéstelivé válhattak volna. Leleményei egyszerűen nem fértek bele a népről folyó tudományos és politikai diskurzus rendjébe, így írásai végső soron torzók maradtak, amelyek nem tudtak ellentmondásmentes képet rajzolni a Rákóczival kapcsolatos népi történeti tudásról.

### *A szabolcs-szatmári kutatás anyagának dekonstrukciója*

Hogy az imént körvonalazott, etnográfia által propagált, a nacionalizmus önképéből egyenesen következő, de részben az etnográfusok által is problematikusnak tartott víziót a nemzeti történelem népi emlékezetéről dekonstruálhassam, tehát hogy megmutathassam, mit értelmezett a Ferenczi és Molnár-féle 1972-es és a Molnár Sándor-féle 2003-as kötet a nép nemzeti öntudatáról tanúskodó néphagyományként, a szabolcs-szatmári kutatás nyersanyagát, a kérdőívre beérkezett válaszokat vizsgáltam meg. Azt igyekeztem kideríteni filológiai kutatással, hogy valóban a

<sup>36</sup> FERENCZI, 1966. 54.

<sup>37</sup> FERENCZI, 1966. 56.

<sup>38</sup> FERENCZI, 1969. 32. Ilyenek: Jósika Miklós, Mikszáth Kálmán, Jókai Mór, Herczeg Ferenc, Lampérth Géza, Endrődi Sándor, Szathmáry Károly.

<sup>39</sup> Ferenczi bevezető tanulmányának vonatkozó része: FERENCZI–MOLNÁR, 1972. 16–24.

nép ajkán születtek-e meg azok a szövegek, amiket a diákok összegyűjtöttek, valóban külső hatásoktól független népi tudást őriznek-e a válaszok. És ha esetleg nem, akkor honnan szerezhették ismereteiket az adatközlők?

A szabolcsi kutatás hatalmas anyagának maradéktalan kvalitatív elemzését a területi keretek nem teszik lehetővé, de az ismétlődések miatt ez talán nem is szükséges. A feleletekből ezért mintát vettem. 33 települést választottam ki, és az innen beérkezett válaszokat kivétel nélkül feldolgoztam. Kutatásomba a megye minden járásából bekerült legalább egy helység. Felekezeti tekintetben 12 görög katolikus, 13 római katolikus és 8 – az előbbieknél több közlést beküldő – református többségű település szerepel.<sup>40</sup> Nem tudtam kimutatni a felekezeti hovatartozás és a válaszok tartalma közötti összefüggést, így a továbbiakban a különböző felekezeti többségű települések válaszait együtt kezeltem.<sup>41</sup> A beérkezett válaszok közül először a prózai, majd a verses/dalos formában megőrzött történetekről ejtek szót.

Hogy valamiféleképp elmesélhessem, miket válaszoltak a szabolcsi adatközlők a kérdezőknek, és honnan tudhatták, amit tudtak, megkísérlek megrajzolni egy olyan általam összeállított, tipikus történetet, amely a Rákóczi-val kapcsolatos gyakran felmerülő motívumokat tartalmazza.<sup>42</sup>

*II. Rákóczi Ferenc 1676. március 27-én született a Zemplén megyei Borsiban. Felmenői Báthoryak, Zrínyiek, a nemzeti függetlenség kiemelkedő harcosai voltak. Anyja Zrínyi Ilona, apja I. Rákóczi Ferenc, nagyanyja Lorántffy Zsuzsanna volt. Miután atyját elvesztette, édesanyja Thököly Imréhez ment feleségül. Mellette a kis Rákóczi korán hozzászólt a tábori élethez. Majd anyjával, a hős lelkű Zrínyi Ilonával védte Munkács várát, amit árulás miatt kellett feladniuk.*

*Eztán a kis Ferenc és nővére, Júlia is Kollonich Lipót bíbornok gyámsága alá került. Ferencet német jezsuitákhoz adták iskolába, hogy császárhússágra neveljék, de így sem sikerült szívéből kiölni a hazája iránti szeretetet. 1694-ben elvette Sarolta Amália német hercegnőt, és visszatért magyarországi birtokaira, Sáros megye főispánja lett. Ekkor ismerkedett meg Bercsényivel, akivel szoros barátságot kötött. Mikor ráébredt népe nyomorára, felvette a kapcsolatot XIV. Lajos francia királlyal, aki éppen a spanyol örökösödési háborúban harcolt I. Lipót császár ellen. Levelezésük azonban árulás folytán hamar a bécsi udvar kezébe került, Rákóczit pedig elfogták, és Bécsújhelyen börtönbe zárták 1701-ben. Abban a börtönben raboskodott, ahonnan néhány évtizeddel korábban nagyapját, Zrínyi Pétert a Frangepán-összeesküvés miatt vérpadra vitték. Rá is ez a sors várt volna, ha felesége és a hozzá hű Lehmann kapitány ki nem szabadítják. Lengyelországba menekült, ahol Bercsényi már várta. Mikor Rákóczi menekült, mindig megfordította lova lábán a patkót, hogy úgy tűnjön üldözőinek, mintha az ellenkező irányba tartana.*

*Ide érkezett hozzá követség 1703-ban. Magyar jobbágypai Esze Tamás vezetésével kérték, hogy álljon szervezkedésük élére. Rákóczi ezt örömmel elfogadta, kiáltványt és zászlókat küldött a népnek. Mikor hazaérkezett, és szembesült csapatai rossz állapotával, megszervezte*

<sup>40</sup> Hogy mely településen mely felekezet tagjai vannak többségben, lásd: KEPECS, 1997. 2. köt. 198–276.

<sup>41</sup> A vizsgált települések közül görög katolikus többségű: Balsa, Érpatak, Kisléta, Levelek, Máriapócs, Nyírgelse, Nyírpilis, Nyírvasvári, Ópályi, Pátyod, Petneháza, Tímár. Római katolikus többségű: Buj, Gáva, Kisvárd, Kótaj, Magy, Márokpapi, Mátészalka, Napkor, Nyíregyháza, Oros, Rakamaz, Tiszánagyfalu, Vencsellő. Református többségű: Fehérgyarmat, Ibrány, Nyírbátor, Rohod, Szamosbecs, Szatmárcseke, Tiszalök, Vásárosnamény. A református többségű településeken arányaiban több adatközlő élt.

<sup>42</sup> Tehát a kép minden egyes eleme valóságos lesz, viszont azt a történetet, amit így elmondok, egészében nem mondta el egy adatközlő sem. Valamint számtalan olyan motívum van ezeken kívül az anyagban, amely a történetbe nem került bele, mert kevesebb adatközlő említette.

a hadsereget. Esze Tamást tette a mezítlás hadsereg vezetőjének, ő volt az egyik legkedvesebb embere, annak ellenére, hogy alacsony sorból érkezett. Nemest és jobbágyot, katolikust és protestánt, nemzetiségit és magyart egyformán kezelt Rákóczi, ezért is duzzadt hatalmasra a serege. Hadvezérei: Ocskay László, Bezerédy Imre, Bercsényi Miklós, Béri Balogh Ádám, Vak Bottyán, Károlyi Sándor. Közülük többen eredetileg a császáriakkal harcoltak. Magyarországi várai: Vaja, Munkács, Sárospatak, Ecsed, Krasznahorka, Szalánc, Endrőd. Ezek között alagutak vezettek, amelyeken keresztül közlekedett a fejedelem. Az üzenetek küldését pedig Rákóczi kútján keresztül oldották meg a kurucok. Ebbe a kútba dobták gyakran az ellenséget is.

A kurucok fegyverei: vasvilla és kasza, majd ágyú, puska, szablya, fokos.

Kezdetben eredményesek voltak a kurucok, első sikeres csatájuk Tiszabecs-nél volt 1703 júliusában. 1707-ben az ónodi országgyűlésen megtörténik a Habsburg-ház trónfosztása. De aztán a francia király beígért segítsége nem érkezett meg, valamint a seregben is árulások kezdődtek: például Ocskay vagy Bezerédy átállása. A legutolsó csapást az jelentette, mikor Rákóczi elment Nagy Péter orosz cárhoz a támogatásról tárgyalni, eközben történt Károlyi Sándor árulása, a szatmári béke. 1711. május 1-jén a megmaradt kuruc hadsereg letette a fegyvert Pálffy János csapatai előtt, és aláírták a békét. Egy név azonban hiányzott az aláírók közül: Rákóczié. Bár a fejedelemnek is felajánlották birtokai megtartását, ha hűségesküit tesz a császárnak, ezt ő megtagadta. Kezdetben Lengyelországban bujdosott hű embereivel együtt. Végül Rodostóban telepedett le, ahol 1735. április 8-án halt meg. Anyja mellé temették. Majd 1906-ban hazahozták, és Kassán helyezték örök nyugalomra. A nép nagyon szerette, sokáig várták haza.

Hogy megállapíthassuk, vajon ezek a Rákóczi-szabadságharcról szóló, lényegében II. Rákóczi Ferenc élete köré szövődő történetek valóban a népi emlékezetet és fantáziát dicsérik-e, meg kell kísérelnünk kizárni azt a lehetőséget, hogy csupán a magaskultúrából átvett szövegekkel és tudásokkal van dolgunk. Ehhez behatóbban meg kell vizsgálnunk az egyes elemeket és a magaskultúrának, valamint a magaskultúra szerzői által a népnek szerkesztett kiadványoknak azt a rétegét, amely a Ferencziék által kifaggatott adatközlőkhöz biztosan eljutott. Ez a réteg pedig a korabeli kalendárium- és tankönyvirodalom lehetett,<sup>43</sup> amelyeket 1880 és 1961

<sup>43</sup> Ahhoz, hogy biztosak lehessünk benne, valóban olvashattak az adatközlők Rákóczi-ról és kurucairól, fontos ismernünk, hogy a megye lakossága milyen arányban tudott olvasni a vizsgált időszak alatt (1880-tól 1961-ig). Ennek megállapítása több szempontból is problémás: egyrészt, mert Szabolcs-Szatmár megye csak az 1950-es megyerendezéskor jött létre, így konkrétan a kutatási területre vonatkozó adatokkal csak a 20. század második feléből rendelkezünk. Másrészt, a trianoni békeszerződés, majd a bécsi döntések, végül pedig a párizsi béke miatt több alkalommal változtak azon történelmi megyék területei is, amelyekből létrejött (Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ung, Ugocsa). Harmadrészt, az is megnehezíti az adatok ismertetését, hogy a kutatás szempontjából mindössze az olvasni tudás a releváns információ, de ezt csak az 1930-as népszámlálásig kezelte külön a statisztika. 1930-tól már a teljes analfabéták közé sorolják a csak olvasni tudókat.

Azonban még ezek fényében is kijelenthetjük, hogy a vizsgált időszakban folyamatosan, nagymértékben nőtt az olvasni tudók aránya. Az 1900-as népszámlálás szerint Szabolcsban a lakosság 48,4%-a, Szatmárban 41,2%-a, Beregben a 39,7%-a, Ungban a 37,1%-a, Ugocsa megyében pedig a 32,9%-a tudott legalább olvasni. (*Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal*, 1907. 238–240.) Az 1930-as népszámlálás szerint Szabolcs és Ung megyében már a lakosság 77%-a tudott írni és olvasni (ez az arány 1920-ban még csak 67,6% volt), Szatmár, Ugocsa és Bereg megyében pedig a 79,2% (ez 1920-ban még csak a 71,2% volt). (*Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal*, 1941. 62–63.) Az analfabéták aránya 1960-ra még tovább csökkent. Az ekkor tartott népszámlálás szerint az 1960-ban tizedik születésnapját ünneplő Szabolcs-Szatmár megyében az írni és olvasni tudók aránya már 91,4% volt. (*Központi Statisztikai Hivatal*, 1962. 24.)

között vizsgáltam, mivel az adatközlők életkora ezt az időintervallumot indokolta. Azt sem zárhatjuk ki teljesen, hogy valaha maguk a kalendáriumok és tankönyvek szerzői kölcsönöztek szövegeket a néptől, a néphagyományokból, de dolgozatomban ennek az ellenkezője mellett igyekszem érvelni.

Először is vegyük szemügyre a kis Rákóczi származását és gyermekekeit Bécsbe kerüléséig. Az adatközlők előszeretettel mesélik, hogy a fejedelem „ősei Rákócziak, [...] Báthoriak és Zrínyiek, akik a magyar nemzet függetlenségének mind bátor harcosai voltak”.<sup>44</sup> Kiss Béla és Köves Károly 1958-as hetedik osztályos történelemkönyvének még a szörendje is hasonló: Rákóczi ősei „a nemzeti függetlenség kiemelkedő harcosai voltak”.<sup>45</sup> Egy másik, 1948 és 1955 között folyamatosan újra kiadott, szintén hetedik osztályos történelemkönyv ugyancsak „szabadsághős” őseket említ.<sup>46</sup> Ugyanígy tesz az 1946-os *Kincses Kalendárium* is II. Rákóczi Ferencről szóló rövid bemutatásában.<sup>47</sup> „A nép” tehát semmiképp sem csak saját kútfejéből tudhatta úgy, hogy Rákóczi felmenői is kitüntették magukat a magyar nemzet függetlenségi harcok sorozataként felfogott történetében, hanem erre „programozták” őket az iskolapadban, ahogy a népnek szánt nyomtatványokon keresztül is.

Az Ópályiban élő adatközlők így mesélnek Munkács ostromáról: „Munkács vára a [Thököly-féle] szabadságharc utolsó és a Rákócziak legkedvesebb vára. Ezt védelmezte Zrínyi Ilona emberfeletti elszántsággal, hősiességgel. Zrínyi Ilonát legbizalmasabb híve árulja el és Munkács német kézbe kerül.”<sup>48</sup> A kis Rákóczi és anyja a vár védelmére fordított erőfeszítéseit szintén megtaláljuk a néphez eljuttatott magaskultúrában. Mivel ezt életének olyan meghatározó momentumaként értékelték a szerzők, hogy minden életrajzi leírásában benne van, csak azokat emelem ki, amelyek erre különös figyelmet fordítottak. Ilyen leírást ad az ostromról a Méhner Vilmos-féle Könyvkiadóhivatal 1928-as *Képes Rákóczi naptára*, amely pontosan leírja az árulás menetét és azt, hogy ezt valóban Zrínyi Ilona legbizalmasabb embere, Absolon Dániel követte el. Ugyanerről számol be a Rózsa Kálmán-féle *Rákóczi-naptár* 1905-ös kiadása is.<sup>49</sup> Valamint kiemelt figyelmet szentel a témának az 1920-as évek derekától kezdve a Kalász Tankönyvszerkesztő Bizottság elemi népiskolák negyedik osztályosai számára szóló tankönyve, amelyben a híres ifjúsági író, Gaál Mózes *Zrínyi Ilona* című írása szerepel.<sup>50</sup> Ezt a Gaál-szöveget egészen 1946-ig változatlan formában megtaláljuk többféle tankönyvben is.<sup>51</sup>

<sup>44</sup> Gyűjtötte: Teremi Ilona; adatközlő: István Lajos, 71 éves; 1961. december 30., Nyíregyháza. Bár a dolgozatomban kiemelt motívumok tucatjával fordulnak elő a közlésekben, a terjedelem végeessége miatt azoknak csak azt az egy előfordulását hivatkozom a továbbiakban is, amelyet szó szerint felhasználok.

<sup>45</sup> KISS-KÖVES, 1958. 46.

<sup>46</sup> ZSIGMOND-PACH-RAVASZ-HECKENAST, 1948. 179.

<sup>47</sup> *Kincses Kalendárium*, 1946. 70.

<sup>48</sup> Gyűjtötte: Demeter Jolán; adatközlők: Böjtös György, 60 éves; Solnok Gábor, 62 éves; Rizsai István, 26 éves; 1962. január 8., Ópályi.

<sup>49</sup> *Rákóczi-naptár*, 1905. 29–33.

<sup>50</sup> CSERNAI-OSZTIE-FARKAS, [1928]. 72–74.

<sup>51</sup> Nemcsak a Kalász-tankönyvek használták Gaál Mózes említett írását, hanem az Egyetemi Nyomda bizonyos kötetei is. Erre példa a Móra Ferenc és Voinovich Géza szerkesztette, 1925 és 1946 között több kiadást megélt *Betűország negyedik virágoskertje* című könyv is. (MÓRA-VOINOVICH, 1925. 127–128.; MÓRA-VOINOVICH, 1946. 127–128.) Emellett Ligárt Mihály református iskolák számára szerkesztett népiskolai tankönyve is ezt a szöveget használja. (LIGÁRT, 1930. 58–59.) Gaál története tehát széles körben elterjedhetett.

A megkérdezettek szívesen megemlékeznek a kis Rákóczi nevelőjéről, akiről így nyilatkozik egy vásárosnaményi adatközlő: „*Dajkája a szabolcsi nemes Kőrösi György [sic] páratlan hűséggel nevelte a kis Ferencet és mérgezéstől tartva ő lett a szakácsa, mindenese, így végezte el a gimnázium két alsó osztályát.*”<sup>52</sup> Az adatközlőnek majdnem jól sikerült rekonstruálnia a történet elemeit, aminek ősforrása minden valószínűség szerint a korabeli történelmi témájú ponyvairodalom egyik gyöngyszeme, Farkas Emőd Zrínyi Ilona, *a kurucz királyasszony története* című munkája volt. Az adatközlő csak épp a bonyodalmat felejtette ki, meg a gimnáziumi képzést tette hozzá. Farkas ugyanis ezt írja könyvében: „*Körössy uramat valami romlott lelkű német arra akarta rábírní a táborban [ti. Thököly táborában, ahol Rákóczi ekkor tartózkodott], hogy mérgezze meg a kis urat s egy kastélyt és egy roppant uradalmat kap érte. A hű ember aztán kardot rántott, jól megszabdalta a németet s a pokolba kergette orgyilkos ajánlatával.*”<sup>53</sup> A Farkas Emőd könyvében található történet még szélesebb körű elterjedését segítette, hogy pontosan ez a fejezete megjelent Bucsánszky Alajos *Kis Képes Naptár*ában is 1907-ben, ugyanis ezzel a szövegrésszel kívánták reklámozni Farkas munkáját. Ez a fejezet tehát még szélesebb körhöz eljutott.<sup>54</sup>

A gyermek Rákóczi életének következő, a nép által is sokat emlegetett állomása a bécsi fogság, majd a neuhausi tanulóévek. Ennek interpretációja két csomópont köré szerveződik. A bűnbak szerepét mindkét esetben Kollonich Lipót, a gyám játszva, ugyanis őt jelölte ki Lipót császár a Rákóczi árvák felügyeletére. Az első verzióban azért lesz bűnbak, mert maga is vallásos ember lévén összejátszik a jezsuitákkal: „*[Rákóczit] német jezsuita iskolában nevelik, tanárai szerzetest akarnak faragni belőle. A jezsuiták a Rákóczi birtokokat akarták megkaparintani.*”<sup>55</sup> A másik értelmezésben Kollonich bűne az volt, hogy a Habsburgokkal, nevezetesen I. Lipóttal összejátszott. Ennek megfelelően az adatközlők szerint azért küldték a gyermeket Neuhausba német, jezsuita iskolába, mert „*azt akarták, hogy megfeleljen népéről és hazájáról*”,<sup>56</sup> ahogyan azt egy orosi mesélő is említette. Az idézett mondat megtalálható szó szerint egy rohodi közlésben is,<sup>57</sup> így felmerülhet a gyanú, hogy pontosan átvett, eredetileg tankönyvi mondatról van szó. És valóban ez a helyzet: az 1948-as Zsigmond–Pach–Ravasz–Heckenast-féle hetedik osztályos történelemtankönyvből tévesztés nélkül idézett gondolattal van dolgunk.<sup>58</sup>

Az előbb említett orosi közlés a továbbiakban is a tankönyvi szövegekre támaszkodik. Ezt ott érhetjük legjobban tetten, amikor Rákóczi Bécsből való hazatérése után a XIV. Lajossal történő kapcsolatfelvételtől beszél az adatközlő. Az 1948-as tankönyv így ír erről: „*[XIV. Lajos] hosszú uralkodása alatt már többször felhasználta a magyarokat az osztrákok ellen.*”<sup>59</sup> Adatközlőnk így emlékezik meg erről: „*[Rákóczi] levelet írt XIV. Lajos francia királynak, aki többször kihasználta a magyarokat a Habsburgok*

<sup>52</sup> Gyűjtötte: Váraljai Gizella; adatközlők: Vezse Józsefné, 79 éves; Váraljai József, 48 éves; 1962. január 2., Vásárosnamény.

<sup>53</sup> FARKAS, 1912. 51.

<sup>54</sup> *Kis Képes Naptár*, 1907. 23–28.

<sup>55</sup> Gyűjtötte: Szakács György; adatközlő: Kormány Mihály, 72 éves; 1962. január 5., Fehérgyarmat.

<sup>56</sup> Gyűjtötte: Jászai János; adatközlő: Magura György, 27 éves; 1962. január 3., Oros.

<sup>57</sup> Gyűjtötte: Láng Olga; adatközlő: nincs megnevezve; 1962. január 3., Rohod.

<sup>58</sup> ZSIGMOND–PACH–RAVASZ–HECKENAST, 1948. 179–189.

<sup>59</sup> ZSIGMOND–PACH–RAVASZ–HECKENAST, 1948. 179–189.

ellen.”<sup>60</sup> Ez, tehát a Napkirállyal való levelezés leleplezése vezetett a bécsújhelyi fogsághoz mind a nép, mind a tankönyvek szerint. Az adatközlők feltűnően gyakran hangsúlyozzák, hogy Rákóczi, miután a levelezés miatt elfogták, Bécsújhelyre került. „Itt börtönben vetették, ugyan abba a börtönben, amelyben nagy atyát, Zrínyi Pétert vitték vérpadra [sic].”<sup>61</sup> Bátran kijelenthetjük, hogy ez a romantikus fordulat sem a nép fejéből pattant ki azonban! Egyrészt, mert szinte az összes tankönyvi szöveg tartalmazza, amely magáról a bécsújhelyi fogságról ír, ez a téma pedig Rákóczi életrajzi bemutatásaiban kivétel nélkül szerepel. Másrészt, izgalmasságából kifolyólag ez a fordulat a kalendáriumok több szerzőjét is megihlette, akik nem más történetek részeként, hanem önálló alkotásként dolgozták fel Rákóczi fogságának cselekményét. Ezeknek gyakori szereplője az általam összeállított tipikus történetben említett Lehmann is. A motívum kalendáriumi feldolgozása először 1905-ben *Rákóczi nagyatyja vérpadon*,<sup>62</sup> majd 1915-ben *Mikor Rákóczit körözték*<sup>63</sup> címen a Rózsa Kálmán-féle *Rákóczi-naptár*-ban jelent meg, tíz évvel később, 1925-ben pedig a Méhner Vilmos-féle *Képes Rákóczi naptár* közölte a *Rákóczi fogságban*,<sup>64</sup> újabb két évvel később pedig a *Rákóczi fogságban Bécsújhelyen*<sup>65</sup> című írást. Ezek mellett elterjedt olvasmány lehetett<sup>66</sup> az adatközlők körében az a szintén Rózsa Kálmán vállalatát által 1905-ben kiadott regény is, melynek címe: *Rákóczi nagyapja a vérpadon, vagy Zrínyi Péter gróf kivégzése*.<sup>67</sup>

A népi adatközlők a bécsújhelyi fogságból való szökésig követik nyomon ilyen részletesen Rákóczi sorsát. Innentől kezdve csak kimerevített képeket kapunk a fejedelem életéből, és ez igaz a szabadságharc eseményeire is. Ezek a kiragadott események ráadásul gyakran nem kötődnek még a megyéhez sem. Pedig ha a néprajzkutatóknak igazuk volna abban, hogy Szabolcs-Szatmár azért gazdag Rákóczi-néphagyományokban, mert ez a vidék volt a bölcsője és koporsója is a szabadságharcnak,<sup>68</sup> akkor feltételezhetően a helyi eseményeknek hangsúlyosabbnak kellett volna lenniük a folklórban.

<sup>60</sup> Gyűjtötte: Jászai János; adatközlő: Magura György, 27 éves; 1962. január 3., Oros.

<sup>61</sup> Gyűjtötte: Nagy Ilona; adatközlők: Nagy Menyhért és Nagy Pál, 55 éves; 1962. január 5., Kótaj.

<sup>62</sup> *Rákóczi-naptár*, 1905. 37–43.

<sup>63</sup> *Rákóczi-naptár*, 1915. 44–45.

<sup>64</sup> *Képes Rákóczi naptár*, 1925. 26–30.

<sup>65</sup> *Képes Rákóczi naptár*, 1927. 45–46.

<sup>66</sup> Arra, hogy a Rákóczi-hagyományok adatközlői ténylegesen mit olvastak, nincsenek adataim. Viszont több okból is következtethetünk arra, hogy a tanulmányomban szereplő, a válaszdók tudásának forrásául megjelölt művek tényleg foroghattak az adatközlők kezén. Egyik ilyen érv, hogy Bucsánszky Alajos nyomdája (1888-tól Rózsa Kálmán és neje Könyvkiadó és Könyvnyomda Rt.) által kiadott olcsó nyomtatványok nagy példányszámban jelentek meg, országos terjesztésben. (Kovács, 1985. 1.) Egy másik érv, hogy a kiadott kalendáriumok tartalmából látszik, azok bizonyos típusait a falusiaknak szánták. Erről tanúskodik a bennük olvasható mezőgazdasági jó tanácsok tömege. Valószínűleg a tervezett célközönség vehette meg a kiadványokat, ha ezeket a tartalmi elemeket évtizedeken át megtartották. A dolgozatomban említett ponyvák pedig úgy kerülhettek adatközlőim kezébe, hogy azokat az imént említett kalendáriumokban hirdették olcsón.

A másik kiadó, amelynek műveire gyakran hivatkozom, Méhner Vilmos Könyvkiadóhivatala. Ez a cég szintén elől járt az olcsó, már a vidéki lakosság számára is elérhető kiadványok árusításában. Méhner vállalatának egyik fő profilját a kis füzetekben és folytatásokban kiadott regények jelentették. (Kókay, 1997. 117.) Valamint 1872-től kalendáriumokat is adtak ki, amelyek ára 30–80 fillér között mozgott, tehát a parasztok is meg tudták őket venni. (Kovács, 2011. 435–437.)

<sup>67</sup> N. N., 1905.

<sup>68</sup> Lásd például FERENCZI-MOLNÁR, 1972. 16.; MOLNÁR, 2003. 10.

Emeljünk ki ezután néhány szereplőt, momentumot a szabadságharc éveiről szóló közlésekből! Vegyük először Esze Tamás tarpai sókereskedő esetét! Ő Rákóczi után a mondakör legfontosabb alakja. Ezt láthatjuk, ha a gyűjtésből kiadott köteteket megnézzük, de akkor is, ha a kutatás nyersanyagát vizsgáljuk. A szabadságharc kirobbantásában Esze bizonyos értelemben még fontosabb szerepet játszik, mint maga a fejedelem. Az adatközlők ugyanis állandóan hangsúlyozzák, hogy ő ment ki Rákóczihoz Lengyelországba felkérni a kurucok vezetésére: *„egyszer követek érkeztek hozzá Esze Tamás vezetésével és felkérték, hogy jöjjön haza és álljon a szabadságharc élére.”*<sup>69</sup> Ha tehát ő nincs, lehet, hogy Rákóczi soha nem tér vissza Magyarországra. Emellett Esze kitűnő hadvezéri képességeiről is beszámolnak a válaszok: *„A szabadságharc idején Esze Tamás kuruc vezér volt, a tarpaiak parancsnoka volt. Tiszabecsnél hideg téli éjjel csapott rajta a Tiszaújlaknál állomásozó labancokon.”*<sup>70</sup> Vajon miért értékelte olyan nagyra a szabolcs-szatmári nép Esze Tamást? A megoldás egyszerűnek tűnik: a válaszadók azért „favorizálhatták” Eszét, mert hozzájuk hasonlóan egyszerű ember volt, ráadásul helybeli. De ha mindez számítana, akkor az ugyancsak alacsony származású és helyi kötődésű Kis Albertnek legalább akkora „sztárnak” kellene lennie, köré is egész mondaciklusnak kellett volna szövődnie, pedig ennek nyoma sincs. Valószínűbb tehát, hogy Esze sűrű emlegetésének az oka az lehet, hogy jelentősége 1945 után a szabadságharc „hivatalos” értelmezésében megnövekedett:<sup>71</sup> a *Kincses Kalendárium* 1945 és 1960 közötti számaiban ő volt az egyetlen kuruc, aki Rákóczin kívül név szerint is megjelent. Ezekben a rövid közlésekben főleg a szabadságharcban vállalt hősi szerepét és ezredesi rangig való eljutását hangsúlyozták a naptárszerkesztők.<sup>72</sup> Emellett egy 1947-es ötödik osztályos olvasókönyvben már külön fejezetet is szenteltek neki.<sup>73</sup> Így az ő felkapottságát sem eredeztethetjük a nép megkülönböztetéséből.

Fontos megvizsgálnunk az árulás kérdéskörét is. Két jelentős, azonos mintára épülő árulást tartalmaz a kuruc mondakör: Ocskay Lászlóé és Bezerédy Imréé. A népi tudás szerint *„Ocskai brigadéros megcsalta Rákóczit és átpártolt a császárhoz, ott osztán elfogták a kurucok és Kassa mellett felakasztották”*.<sup>74</sup> Bezerédyről pedig így emlékezik meg: *„Bezerédy feleségét elfogták a labancok és hétszer megesküdött, hogy a férje labanc lesz. Mikor Bezerédy megtudta, nagyon elkeseredett, de a feleségét nagyon szerette és beleegyezett, hogy labanc lesz. [...] Később a zászlótartó elfogatta Bezerédyt és a törvény halálra ítélte.”*<sup>75</sup> Érdekes, hogy Ocskay és Bezerédy neve összefonódott, gyakran említik egymás mellett az adatközlők, akkor is, ha csak mint kuruc tábornokokat sorolják fel őket.

<sup>69</sup> Gyűjtötte: Karikás József; adatközlő: Karikás Jenőné, 55 éves; 1962. március 31., Szamosbecs.

<sup>70</sup> Gyűjtötte: Juhász Gabriella, adatközlő: Bákonyi Sándor, 42 éves; 1962. január 8., Nyírbátor.

<sup>71</sup> Esze Tamás 1945 utáni felkapottságát jól mutatja az is, hogy vele kapcsolatban az egyik néphagyománygyűjtő, Molnár Mátyás, egy külön kötet kiadását látta indokoltnak, mégpedig Esze születésének 300. évfordulójára. Az 1966-ban, tehát a gyűjtésből publikált első válogatáskötet előtt öt évvel kiadott, egész vékony füzetecske két dolgot próbál elérni. Az egyik, hogy Esze Tamás „helyiségét”, tehát lokális kötődését még jobban tudatosítsa, hangsúlyozza. A másik, hogy ezt a nemeslelkű, helyi férfit a szocialista munkás 18. századi előképeként jelenítse meg. (MOLNÁR-SOMOGYI, 1966.)

<sup>72</sup> Esze Tamás a *Kincses Kalendárium* 1946-os, 1953-as és 1958-as számaiban szerepelt az 1946–1961 közötti időszakban.

<sup>73</sup> N. N., 1947. 230.

<sup>74</sup> Gyűjtötte: Piszter Anna; adatközlő: Brilla Sándor, 79 éves; dátum hiányzik, Fehérgyarmat.

<sup>75</sup> Gyűjtötte: Hegyes Gizella; adatközlők: Hegyes Péter, 76 éves; Szilágyi Kálmán, 38 éves; Hegyes Józsefné, 43 éves; 1961. december 28., Napkor.

Csakhoggy ugyanez történik a kalendáriumok lapjain is. 1904 és 1929 között hat alkalommal találunk kifejezetten Bezerédyről és Ocskayról szóló történeteket. A kalendáriumok is feldolgozzák egész életüket, és – akárcsak a szabolcsi adatközlők – nem csak az árulás momentumát ragadják ki pályájukból. Bezerédyről két írás mesél,<sup>76</sup> és ahogy a szabolcsi gyűjtésből származó idézet is említette, mindkettőben a felesége és az iránta érzett szerelem vezet az áruláshoz. Ocskaynál a nép annyit jegyzett meg, hogy árulóvá lett, majd a kurucok kézre kerítették és kivégezték. Ez az eseménysor négy különböző évben jelent meg kalendáriumi történetekben.<sup>77</sup>

Az árulás másik szintjét Károlyi Sándor és a szatmári béke testesíti meg. „[Rákóczi] mikor látta, hogy nem bír a labancokkal vagy a királyi hadsereggel, Lengyelországba visszatért segítséget kérni. Míg ő odajárt Károlyi Sándor összecsókolózott Pálffy gróffal és megkötötték a szatmári békét.”<sup>78</sup> Más adatközlők nem fogalmaztak ilyen finoman, nyíltan árulásról beszéltek: „Mikor Rákóczi a lengyel királytól segítséget kért, Károlyi Sándor ez idő alatt a Habsburg-házzal összejátszott és elárulta Rákóczit, a fejedelmet. [...] Károlyi Sándor az árulás után grófi címet kapott és megkapta Rákóczi valamennyi birtokát.”<sup>79</sup> 1947 után teljesen szokványossá vált, hogy a szatmári békét a szerzők árulásnak bélyegzik. Például egy 1948-as történelemtankönyv így fogalmaz: „Az áruló urak között felosztották a »lázadó« Rákóczi birtokait és nem egy magyar főúri család birtoka és rangja ebből az árulásból eredt.”<sup>80</sup>

A válaszokban a majtényi síkon történő fegyverletétel és a szatmári béke adatgazdag leírása is megjelenik. Egy 79 éves vajai mesélő például így kesereg: „12000 kuruc majd a majtényi síkon lerakta a fegyvert. 150 aláírták [sic] a békeszerződést. Egy név azonban hiányzott, a Rákóczié.”<sup>81</sup> Szondy György olvasókönyvében közli az egyébként is népszerű Benedek Elek egyik írását Rákócziról, melyben nagyon hasonló mondatokat olvashatunk a fegyverletétellel és békeokmánnyal kapcsolatban: „s a majtényi síkon 12000 kuruc meghajtotta zászlóit a császári lobogók előtt. [...] Százötvenegyen írták alá a szerződést, magyarországi és erdélyi urak, de egy név hiányzott: II. Rákóczi Ferenc neve.”<sup>82</sup>

Az adatközlők olykor általánosan is értékelték a szabadságharcot, kvázi történelmi interpretációkat adtak elő. Egyikük így vélekedett: „Rákóczi arra törekedett, hogy a szabadságharc érdekében egyesítse a nemeseket, a jobbágyokat, Magyarokat, nemzetiségeket és a protestánsokat.”<sup>83</sup> Egy másik adatközlő inkább a vallási ellentétek felszámolására helyezte a hangsúlyt. Így nyilatkozott: „A katolikus és a két protestáns vallás hívei egyesültek a szabadságharc idején.”<sup>84</sup> Előfordult, hogy a válaszadó a nemzetiségi

<sup>76</sup> 1.) Bezerédy hőstette és árulása. In: *Rákóczi-naptár*, 1907. 40–42. 2.) Bezerédy András hőstette. In: *Rákóczi-naptár*, 1917. 55.

<sup>77</sup> 1.) Az ördögfajzat. In: *Magyar- és erdélyországi legújabb kis képes naptár*, 1904. 34–36. 2.) Ocskay Brigadéros elfogatása. In: *Képes Rákóczi naptár*, 1926. 27–30. 3.) Ocskay László kivégzése. In: *Képes Rákóczi naptár*, 1929. 22–24. 4.) Az áruló. In: *Rákóczi-naptár*, 1912. 17–24.

<sup>78</sup> Gyűjtötte: Török István; adatközlő: K. Nagy János, 68 éves; 1962. január 3., Nyírpilis.

<sup>79</sup> Gyűjtötte: Fülep Erzsébet; adatközlő: Báthori István, 72 éves; 1962. január 6., Nyírbátor.

<sup>80</sup> ZSIGMOND-PACH-RAVASZ-HECKENAST, 1948. 188.

<sup>81</sup> Gyűjtötte: Repczin Katalin; adatközlő: Bús József, 79 éves; 1961. december 23., Nyíregyháza. (A lejegyző írja, hogy az adatközlő valójában vajai nyugdíjas.)

<sup>82</sup> SZONDY, [1938?]. 31–36.

<sup>83</sup> Gyűjtötte: Illés Katalin; adatközlő: Roma János, 76 éves; 1962. január 6., Nyíregyháza.

<sup>84</sup> Gyűjtötte: Makorinszky Éva; adatközlő: ismeretlen; 1962. január [a pontos dátum hiányzik], Vásárosnamény.

különállás felszámolását tartotta fontosnak: „Csapatában minden nemzetiségű emberek voltak, magyarok, szlovákok, ukránok és románok.”<sup>85</sup> A jelek szerint a nép a fejedelmet a nemzeti egység kovácsának tekintette, aki eltörölte a felekezeti, nemzetiségi és osztályellentéteket. Hogy lehettek képesek az adatközlők ilyen elvont elemzésre? Például úgy, hogy olvasták valahol. A Rákóczi által megteremtett „osztálybékéről” az 1946-os *Kincses Kalendárium* tudósít. Eszerint „ő az első mágnás a magyar történelemben, aki »magyarok« alatt nemcsak a nemességet, hanem az egész magyar népet értette”.<sup>86</sup> A korábban említett nemzetiségi különállás felszámolásával kapcsolatban egy rakamazi adatközlő így nyilatkozott: „A felkelők nagy részét a szomszéd megyékből és a kárpáti megyékből toborozták.”<sup>87</sup> Ne legyenek kétségeink, a „kárpáti megyékből toborzottakon” a ruténeket értette. E tárgyról szóló Ortutay Gyula 1939-ben először, majd 1940-ben másodszor is kiadott „nemes-ponyvája”,<sup>88</sup> a *Magyarok könyvtára* sorozatban megjelent Rákóczi két népe. Ez a néhány oldalas könyvecske azt taglalja, hogy a magyar népnek a szabadságszeretet is ugyanolyan ősi tulajdonsága, mint az idegenek iránti tolerancia. Állítását azzal bizonyítja, hogy a szabadságért küzdő Rákóczi seregéhez a magyarok mellett a ruszinok csatlakoztak elsőként, így lettek ők a fejedelem második népe. De ezt a határtalan toleranciát természetesen nem csak a kárpátukránokra, hanem minden hazánk területén élő nemzetiségre vonatkoztatta.<sup>89</sup> Tehát az a tudás, hogy a nemzetiségi különbségeket eltörölte a kuruc sereg, szintén nem feltétlenül abból eredt, hogy a nép szívében és fejében őrizte a szabadságharc emlékét. A vallásszabadságot ugyancsak a tankönyvek kötötték Rákóczihoz. Kiváló példa erre a Lampel Kiadó 1918-as olvasókönyve, amely erősen hangsúlyozta, hogy Rákóczi mennyit tett a szabad vallásgyakorlásért.<sup>90</sup>

A kurucok visszavárására, a harcok emlékezetére vonatkozó közlések is kötődnek a magaskultúrához. Például van egy történet, amelyről Magyar Zoltán néprajzkutató határozottan állítja 2000-ben megjelent, *Rákóczi a néphagyományban* című kötetében, hogy autentikus népmonda.<sup>91</sup> Eszerint már a Rákóczi-szabadságharc befejeződése után egy pásztorfiú tárogatójátéka mentett meg három bujdosó kuruc katonát, ugyanis a fiú muzsikájával jelezte nekik az őket veszélyeztető német lovasok közeledtét, így azok még időben elmenekülhettek. Azonban kutatásom során kiderült, hogy ez a történet is a magaskultúrából származott. Mégpedig az 1949-es *Kincses Kalendáriumban*<sup>92</sup> jelent meg *Rajta kuruc, rajta!* címmel majdnem szó szerint az a szöveg, amit Magyar Zoltán könyvében olvashatunk.

Most vizsgáljuk meg a kutatás verses anyagát! Ennek elemeit már Ferenczi Imre szinte kivétel nélkül visszavezette műversekre és műdalokra a *Fordulj kedves lovam...* bevezető tanulmányában. Ferenczi hosszas fejtegetés után, amelynek során minden, a könyvben megjelentetett verset elemzett keletkezése és esetleges folklorizációja szempontjából, arra jutott, hogy a lejegyzett dalok többsége még százéves múlttal

<sup>85</sup> Gyűjtötte: Kovács Mária; adatközlő: Baracsi Mária, 70 éves; a dátum hiányzik, Nyírbátor.

<sup>86</sup> *Kincses Kalendárium*, 1946. 70.

<sup>87</sup> Gyűjtötte: Kulcs Gizella; adatközlő: Damasi Farkas, 73 éves; 1962. január 4., Rakamaz.

<sup>88</sup> NOSZKAI, 2012. Noszkai Gábor nevezte így a *Magyarok Könyvtára* sorozat elemeit.

<sup>89</sup> ORTUTAY, 1940. 6–11.

<sup>90</sup> N. N. 1918. 285–286.

<sup>91</sup> Magyar egyébként ezt a történetet, ahogyan azt hivatkozásában feltünteti, a *Fordulj kedves lovam...* kötetből idézi. MAGYAR, 2000. 331.

<sup>92</sup> *Kincses Kalendárium*, 1949. 141–142.

sem rendelkezik, konkrét szerzővel viszont annál inkább. Szerinte sok más szerző mellett főleg Endrődi Sándor, Káldy Gyula és természetesen a „kuruczizáló” műköltészet leghíresebbje, Thaly Kálmán művei tűnnek fel a leggyakrabban. Ferenczi azt is leírta, hogy a műköltészetből átvett versek folklorizációja legtöbb esetben vagy egyáltalán nem kezdődött még el, vagy csupán minimálisan mutatható ki.<sup>93</sup>

Lehetséges azonban, hogy van rá racionális magyarázat, miért sikerülhetett ilyen mennyiségben konkrét szerzővel rendelkező, alig vagy egyáltalán nem folklorizálódott műveket összegyűjteni úgy, hogy az adatközlőktől a kérdezők népdalokat kértek.

Ennek vizsgálatához a legszemléletesebb alap Thaly Kálmán *Esztergom megvételéről* című verse. Azért a legszemléletesebb, mivel az 1913-ban elkezdődött kuruc dalpör, amelyben Riedl Frigyes és Tolnai Vilmos leleplezte, hogy a Thaly által népköltészeti alkotásként kiadott versek közül melyek a kuruc romantika nagy alakjának saját költeményei,<sup>94</sup> hatalmas port kavart, így az emberek egy részének bizonyos eséllyel, a tankönyvszerkesztőknek pedig mindenképpen tudniuk kellett, ki az említett művek szerzője. Pár esetben meg is figyelhetjük az adatközlőknél, hogy tudtak valamit Thaly viselt dolgairól: „A dalok, amik tőlük [a kurucoktól] fennmaradtak állítólag Thaly Kálmán kuruc történetíró szerzeményei.”<sup>95</sup> Máshol pedig megnevezik, mely Thaly-versből származik az elmondott rész.<sup>96</sup> De olyanok is vannak, akik más, szintén nem valódi kuruc dalokkal kapcsolatban fejezik ki kételyeiket: egy adatközlő például így nyilatkozik a „Nagymajtényi sikon” kezdetű dalról: „valószínűleg nem eredeti kuruc dal”.<sup>97</sup>

De ha visszatérünk Thalyhoz és *Esztergom megvételéről* című művéhez, akkor mégis inkább arról számolhatunk be, hogy azt az adatközlők eredeti népköltészeti alkotásként mondják el a gyűjtőknek. Mi lehet ennek az oka? Az, hogy a szabolcszatmáriákat a magaskultúra tévesztette meg, az iskolapadban tanulták meg, mi népdal és mi nem az: Thaly műveit ugyanis a tankönyvek népballadaként említették évtizedekkel a „kuruc dalpör” után is. A már említett *Esztergom megvételéről* című műre tíz helyen<sup>98</sup> bukkantam rá a tankönyvekben, azonban ezek közül csak

<sup>93</sup> FERENCZI-MOLNÁR, 1972. 16–22.

<sup>94</sup> RIEDL, 1913. 417–452.; TOLNAI, 1915. 656–674.

<sup>95</sup> Gyűjtötte: Koczka Katalin; adatközlő: Sovári Tivadar, 54 éves; 1962 [a pontos dátum hiányzik], Nyíregyháza.

<sup>96</sup> Például Zserkés Margit gyűjtésében; adatközlő: Vajda Sándor, 71 éves; 1962 [a pontos dátum hiányzik], hely nélkül.

<sup>97</sup> Gyűjtötte: Horváth Juliánna; adatközlő: Esze József, 37 éves; 1962. január 5., Vásárosnamény.

<sup>98</sup> 1.) Az 1906-os *Elemi iskolások olvasókönyve* feltünteti helyesen Thaly Kálmán nevét a mű mellett, de a kiadás időpontjából adódóan itt csakis gyűjtőnek érthették Thalyt, nem szerzőnek, ekkor ugyanis még el sem kezdődött a kuruc dalpör. (BENEDEK-FÖLDES-SZÁVA, 1906. 412.) 2.) Az 1906-os *Faragó család olvasókönyve* szerint népballada. Ez szintén az 1913-as kuruc dalpör előtt keletkezett, így a szerző nem is tudhatott Thaly szerzőségéről. (KOZMA-SOMOGYI-EMBER-SZÖLLŐSI, 1906. 504.) 3.) A kuruc dalpör előtt keletkezett még az 1908-as *Falusi iskolások olvasó- és tankönyve*, mely szerint szintén népköltészeti alkotás a vers. (N. N., 1908. 291–292.) 4.) Az 1918-as *Katholikus iskolások olvasó és tankönyve* szerint kuruc népköltemény. (N. N., 1918. 283.) 5.) Az 1925-ös *Falusi- és tanyai iskolások olvasó- és tankönyve* feltünteti Thalyt mint szerzőt. (KISS, 1925. 117.) 6.) Az 1925-ben átdolgozva megjelent *Faragó család olvasókönyve* szerint kuruc népballada. (KOZMA-SOMOGYI-EMBER-SZÖLLŐSI, 1925. 129–130.) 7.) Az 1926-os *Új olvasókönyve* szerint régi kuruc ének. (GYULAI, 1926. 175–177.) 8.) Az 1927-es *Magyar gyermek olvasókönyve* szerint kuruc ének. (QUINT-DRODZY, 1927. 243.) 9.) A szintén 1927-ben, a Singer és Wolfner kiadó által megjelentetett *Olvasókönyve* szerint népköltemény. (HAVAS-MÜLBECK-PERESS-PÓSA, 1927. 117–118.) 10.) A Debrecenben megjelent *Olvasókönyve: református elemi iskolások VI. osztálya számára* című kötet szintén említi Thaly szerzőségét. (SZONDY, [1938]. 36–37.)

kétszer nevezték meg Thaly Kálmánt mint szerzőt. A többenél, ha volt meghatározás, ilyen műfaji besorolásokat találunk: népköltemény, kuruc népballada, régi kuruc ének. Ezek alapján érthető, miért gondolhatták az emberek népkölteménynek a verset.

\*

A filológiai vizsgálat tehát arra utal, hogy bár a szabolcsi etnográfiai kutatás által felgyűjtött anyagot Ferencziék néphagyományként kezelték, valójában több érv is szól amellett, hogy többségben a magaskultúrából merített tudásról van szó. Néhány vándormotívum és adott településhez kötődő történet kivételével mindenről kimutatható, hogy a nép a magaskultúrát közvetítő iskolában, illetve a magaskultúra képviselői által a népnek szerkesztett, tömegkulturális kiadványokban (kalendáriumokban, kalendáriumkiadó vállalatok ponyváiban, Ortutay Gyula *Rákóczi két népe* című könyvében) és Thaly Kálmán munkáiban is találkozhatott azzal a Rákóczi-szabadságharcral kapcsolatos ismeretanyaggal, amit Ferencziék kutatása feltárt. Ráadásul ez a tudás több esetben nem is folklorizálódott, azaz nem is kezdett el néphagyományként viselkedni, módosulni, alakulni a nép ajkán, hanem közvetlen egyezés van a tankönyvek, kalendáriumok és a válaszok közt.

Be kell valljam azonban – ahogyan az imént említettem – a szabolcs-szatmári nép Rákóczival kapcsolatos történeti tudásából nem sikerült mindent visszavezetnem a magaskultúrára. Ezek egyrészt az adatközlők településeihez kötődő történetek, másrészt a folkloristák által vándormotívumoknak nevezett elemek. Utóbbihoz tartozik a Rákóczi lova lábára fordítva felvert patkó, a csodakút, amely üzenetek közvetítésére alkalmas, Rákóczi harangja,<sup>99</sup> kincse,<sup>100</sup> lánya, dombja, fája, illetve az alagutak rendszere, amelyen keresztül várai között közlekedett a fejedelem.<sup>101</sup>

### *Interpretációk*

#### **A Rákócziról és szabadságharcáról szóló népi tudás rétegződése**

Az imént rekonstruált, fentről kapott népi tudás nem egységes. Jól elkülöníthető benne két önálló réteg aszerint, hogy milyen politikai rendszerben ismertették meg vele a népet. Az első réteg az 1945 előtt keletkezett kalendáriumokból és tankönyvekből származó információkat foglalja magában. Ide egyrészt az enciklopédikus

<sup>99</sup> Bár Krúdy Gyula írt egy művet *Rákóczi harangja* címmel, amelynek cselekményéből valóban több adatközlő is merít, a haranggal kapcsolatos történetek változatosabbak annál, mintsem hogy a magaskultúra ezen darabjára egyedül visszavezethetnénk őket.

<sup>100</sup> Mint a fejedelem harangjánál, Rákóczi kincse esetében is találunk olyan művet, amely a magaskultúra része volt. Ez Hollós Korvin Lajos *A Vöröstorony kincse* című regénye. Azonban a kincsmotívumra is igaz, hogy nem csak Hollós Korvin művéből merítették az adatközlők, bár a mű cselekményének elemei igen gyakran visszaköszönnek.

<sup>101</sup> Annak ellenére, hogy ezeket nem sikerült a nyomtatott kiadványokban megtalálnom, még nem zárhatjuk ki teljesen, hogy ennek a tudásnak is van köze az eredendően a magaskultúra közvetítésére kitalált iskolához, vagyis lehetséges, hogy ott sajátították el. Erre a jelenségre Dobos Ilona figyelt fel 1971-ben megjelent *Paraszttság és nemzeti érzés* című tanulmányában. Gyűjtése során az adatközlők azt mesélték neki, hogy „voltak tanítók, akik jó érzékkel nem történelmet tanítottak, hanem király-legendákat, meséket vagy éppen a helyi hagyományokat”. (Dobos, 1971. 48.)

tudás elemeit sorolhatjuk, tehát évszámokat, fogalmakat, neveket, amelyeket az adatközlők 1945 előtti iskolai tanulmányaik alatt sajátíthattak el. Másrészt a kalendáriumirodalomból átvett történeteket. A kalendáriumokból értesült a nép a kurucok, de főleg Rákóczi életének anekdotáiról, és más ismereteket is merített innen, amelyek nem voltak részei az iskolai tananyagnak. Ilyenek például a munkácsi áruló Absolon Dánielről és Kőrössy Györgyről, a kis Rákóczi nevelőjéről<sup>102</sup> szóló, valamint Bezerédy és Ocskay árulásával kapcsolatos történetek,<sup>103</sup> amelyek, mint láthattuk, kiindulópontjai megannyi népi közlésnek. Emellett nagy jelentőséget tulajdoníthatunk a kalendáriumok végén évről évre folytatásokban megjelenő regényeknek is.<sup>104</sup>

Míg az 1945 előtti rétegben a tudásanyag dominál, addig az 1945 utániban nincs sok magaskultúrából vett tudáselem, de az annál ideologikusabb jellegű.<sup>105</sup> A legszemléletesebb példa erre a szóhasználat: a válaszok a szocialista korszak ideológiai szótárát használják a 18. századi helyzet leírására: szóba hozzák a *dolgozó népet*,<sup>106</sup> *uralkodó osztályként*<sup>107</sup> emlegetik a nemességet, vagy *nemzeti egységfrontról* beszélnek,<sup>108</sup> amelyen azt értették, hogy az emberek származástól függetlenül támogatták a szabadságharcot. De olyan válaszadók is voltak, akik nem elégedtek meg az új szavak használatával, komoly történelmi párhuzamokat állítottak fel, már-már fennköltén fogalmaztak: „A nép szívébe zárta Rákóczit, ott él azóta is s ha emléke a rákövetkező szabadságharci emlékekkel egybe is folyik, s az idő fátyla sok mindent takar is, Rákóczi bujdosása, halála, a kurucok küzdelme nem volt hiábavaló. [...] [A] nép ha jóval később is, örökönnnyekkel köszöntötte a szabadságot, korunk szocializmusát.”<sup>109</sup>

Az egyes események interpretációiban is felfedezhetőek a marxista hatások. Most ebből a szempontból vizsgáljuk meg újra néhányat a korábban már a magaskultúrára visszavezetett motívumok közül. Eklatáns példa a marxista hatásra az az antiklerikális retorika, amit a kis Rákóczi Munkács feladása utáni Bécsbe kerülésével kapcsolatban figyelhetünk meg. Minden meghurcoltatásáért Kollonich Lipót érseket teszi felelőssé a nép. Kollonich politikai alávalóságát azzal is megmutatják a válaszok, hogy gaztetteit a Rákóczi-földek jezsuita tulajdonba való átjátszásának szándékával indokolják.<sup>110</sup> Kollonich mondhatni a fojtogató egyházi nagybirtok reprezentánsa.

<sup>102</sup> 1.) *Kis Képes Naptár*, 1907. 24. 2.) *Képes Rákóczi naptár*, 1928. 42–44. 3.) *Rákóczi-naptár*, 1905. 29–33.

<sup>103</sup> 1.) Bezerédy hőstette és árulása. In: *Rákóczi-naptár*, 1907. 40–42. 2.) Bezerédy András hőstette. In: *Rákóczi-naptár*, 1917. 55. 3.) Az ördögfajzat. In: *Magyar- és erdélyországi legújabb kis képes naptár*, 1904. 34–36. 4.) Ocskay Brigadéros elfogatása. In: *Képes Rákóczi naptár*, 1926. 27–30. 5.) Ocskay László kivégzése. In: *Képes Rákóczi naptár*, 1929. 22–24. 6.) Az áruló. In: *Rákóczi-naptár*, 1912. 17–24.

<sup>104</sup> Ilyen volt Farkas Emőd *Rákóczi a hazáért* című regénye, amely nyolc éven keresztül 1905 és 1916 között jelent meg a Rózsa Kálmán és neje által kiadott *Rákóczi-naptárban*.

<sup>105</sup> Nem azt állítom tehát, hogy az 1945 előtti tankönyveknek és kalendáriumoknak a tartalma nem volt ideologikus, hanem csak azt, hogy ez nem jelenik meg a szabolcsi adatközlők válaszaiban.

<sup>106</sup> Gyűjtötte: Éliás Júlia; adatközlő: id. Szűcs Mihály, 77 éves; 1961. december 26., Érpatak.

<sup>107</sup> Gyűjtötte: Czipka Miklós; adatközlők: Czipka István, 64 éves; Varga József, 74 éves; 1962. január 7., Petneháza.

<sup>108</sup> Sajnos a közlés adatai hiányoznak, csak annyit tudunk, hogy az adatközlő orosi. Az idézett kifejezés teljes mondata: „Rákóczi ekkor már világosan látta, hogy a nemzeti függetlenség kivívásától elválaszthatatlan a dolgozó tömeg, a jobbágyság felemelkedéséről felismerte, hogy az ő feladata nemzeti egységfront összekovácsolása.”

<sup>109</sup> Gyűjtötte: Farczádi Olivér; adatközlők: id. Békési György, 75 éves; Baczik Károly, 70 éves; 1962. január 6., Tiszalök.

<sup>110</sup> Gyűjtötte: Szakáts György; adatközlő: Kormány Mihály, 72 éves; 1962. január 5., Fehérgyarmat.

Az adatközlőknek más esetben is tudomása volt arról, hogy a nemzetárulás és a tulajdon szerzésére irányuló vágy szorosan összefügg, vagyis utóbbi erkölcstelen motivációkkal asszociálódik. Ezt figyelhetjük meg, amikor Károlyi Sándor árulásáról, azaz a szatmári békéről mesélnek a szabolcs-szatmáriak: Károlyi cselekedetének mozgatórugója a földszerzés vágya volt, amit galádságáért cserébe a császár ki is elégitett.<sup>111</sup> Ez a narratívaszervező alapvetés, tudniillik hogy a magántulajdon eleve tisztességtelen, természetesen jól illik a marxista ideológiába, és különösen hasonlít a szocializmus korai éveinek Révai-féle kultúrpolitikájára, amelyben az osztályharcos logika és a nemzeti függetlenségi retorika egymásba folyt.<sup>112</sup>

Ezzel szemben Rákóczi a közlésekben már-már 18. századi protokommunista vezérként van ábrázolva. Kollonich Rákóczi vagyonára pályázott, hiszen Rákóczi is vagyonos, belőle mégis hiányzik az az erkölcstelenség, ami a magántulajdonnak egyébként elkerülhetetlen következménye. A nép ugyanis szereti felemlegetni, hogy a fejedelem tulajdonképpen önként kollektivizálta magánjait: „*saját vagyona jóvedelmét is hadi célokra fordította.*”<sup>113</sup> Politikája is „*haladó*” volt: létrehozta a „*nemzeti egységet*”, amiben nem számítanak sem az osztály-, sem a vallási különbségek, csak a személyes érdemek. Erre példa Esze Tamás, az alacsony származású sókereskedő gyors felemelkedése, aki, mint ahogyan már említettem, egyébként is nagyon felkapott szereplője volt a szocializmusban a kuruc harcokról szóló diskurzusnak. Sőt, mivel a fejedelem katonái között nemzetiségi szempontból sem tett különbséget, az adatközlők által elképzelt Magyarországon mondhatni már a 18. században virágzott az internacionalizmus.<sup>114</sup>

## A szabolcs-szatmári kutatás és Gellner modernista nacionalizmuselmélete

Az, hogy a magaskultúra döntő befolyást gyakorolt a nép történeti tudására, jól illeszkedik a modernista nacionalizmuselméletekbe,<sup>115</sup> különösen Ernest Gellnerébe.

<sup>111</sup> Gyűjtötte: Fülep Erzsébet, adatközlő: Báthori István, 72 éves; 1962. január 6., Nyírbátor.

<sup>112</sup> Csunderlik Péter fejtette ki, hogy a magát internacionalistaként deklaráló Rákosi-rendszer a nemzeti kérdést valójában taktikai kérdésként kezelte. A politikai vezetés úgy próbálta legitimálni a hatalmát, hogy magát Rákóczi és Kossuth politikájának megvalósítójaként, az évszázados hagyományokkal rendelkező nemzeti függetlenségi harcok beteljesítőjeként hirdette. Emellett a harcok szereplői közül az alacsonyabb – vagyis a rendszer számára értékesebb – származásúak kerültek reflektorfénybe. Például 1848 esetében Révai Józsefnek köszönhetően Kossuth mellé Petőfi, „*a lánglelkű plebejus demokrata*” és Táncsics, „*a vért izzadó dolgozó nép képviselője*” került be a „*szekuláris szentháromságba*”. (CSUNDERLIK, 2013. 7–19.)

<sup>113</sup> Gyűjtötte: Teremi Ilona; adatközlő: István Lajos, 71 éves; 1961. december 30., Nyíregyháza.

<sup>114</sup> Gyűjtötte: Kovács Mária; adatközlő: Baracsi Mária, 70 éves; dátum hiányzik, Nyírbátor.

<sup>115</sup> A magaskultúra és a néphagyományok viszonyát próbálta értelmezni Hans Naumann is a 20. század elején megalkotott, a lesüllyedő kultúrájakról (*gesunkenes Kulturgut*) szóló elméletével. Naumann Eduard Hoffmann-Krayer gondolatait tekintette elmélete alapjának. Krayer szerint a népmesék nem egy bizonyos társadalmi osztálytól erednek, ahogy azt a romantikus, nacionalista elméletek megfogalmazták: a „*nép nem alkot, hanem másol*”. Ezek szerint az *Unterschicht* (alsó réteg) leutánozza az *Oberschicht* (felső réteg) modelljét. (EL-SHAMY, 1997. 419–421.)

Bár fontosnak tartom megemlíteni Naumann gondolatait, ugyanilyen lényeges azt is leszögezni, hogy a szabolcs-szatmári közlésekben nem a magaskultúra folyamatos lesüllyedésének következményeit fedezhetjük fel. Esetünkben ugyanis az emberek tudatos nemzeti kultúrára való neveléséről van szó, egy olyan felülről kezdeményezett folyamatról, amelyben nem a nép másolta

Gellner *A nemzetek és a nacionalizmus* című művében kifejtett álláspontja ellentétben áll a dolgozatom elején már boncolgatott, az etnográfusok által propagált és a hétköznapiakban mindmáig hegemon primordialista nacionalizmusfelfogással vagy, ahogy mondtuk, a nacionalisták nacionalizmuselméletével. Gellner szerint a nemzet nem egy ősidők óta létező, természetes, magától értetődő egység,<sup>116</sup> hanem modern fejlemény és társadalmi konstrukció, amelyet a közoktatásban a mindenki által eltanult magaskultúra cementez össze.<sup>117</sup> Gellner abból indul ki, hogy a modern ipari társadalom zavartalan működésének, a jólét szakadatlan növekedésének két alapvető, egymásnak csak látszólag ellentmondó feltétele van: az emberek tudásának differenciálódása, ugyanakkor tudásuk egységesülése. Differenciálódásra azért van szükség, mert a termelés a modernitásban a munkamegosztás bonyolódásán, a tevékenységek fokozódó specializálódásán alapszik, ez hozza létre a gazdasági növekedést. Ez a bonyolult munkamegosztás azonban csak akkor működőképes, ha van egy közös nevező vagy, ahogy Gellner hívja, „kulturális standard”, homogén nemzeti kultúra, amely biztosítja, hogy a hatalmasra növekedett munkaszervezet résztvevői megértsék egymást, együttműködésre legyenek képesek, s végül vállalva küzdjenek az emberek egy közös célért. Az elmélet atyját idézve: „a kultúra napjainkban az a szükséges közös médium, vagy talán inkább a minimális éltető erő, vagy inkább minimális atmoszféra, amelyben mindenki, aki az adott társadalomhoz tartozik, képes a lélegzésre, a túlélésre és a termelésre.”<sup>118</sup> Az országalakók ezt a szerény kiterjedésű, de egynemű nemzeti kultúrát, azaz a nemzeti nyelvet, történelmet, irodalmi kánont, eszményeket, szimbólumokat, tehát a nemzethez tartozás kellékeit az iskolarendszerben sajátítják el, elsősorban a mindenki számára kötelező elemi iskolában.<sup>119</sup> Egy másik neves nacionalizmuskutató, Eric Hobsbawm még ennél is tovább megy és azt állítja, hogy maga az iskola az a hely, ahol az emberek elsajátítják a – szerinte – „kitalált” hagyományokat. Ez is annak a folyamatnak a részeként történik, amely során az egységes közoktatás „az államon belül az embereket meghatározott országok állampolgáraivá alakítja át”.<sup>120</sup> Az állampolgárok által elsajátítandó egységes nemzeti kultúrának fontos része a nemzeti történelem is. Ahogy Ernest Renan, aki korántsem lehetett még a modernista nacionalizmuselmélet híve, szemléletesen megfogalmazta: „Hős múlt, nagy férfiak, dicsőség (az igazi dicsőség) – íme, ez az a társadalmi tőke, melyre föl lehet építeni a nemzeti elvet.”<sup>121</sup>

A szabolcs-szatmári gyűjtés nyersanyagának elemzése azt mutatta, hogy a lejegyzett adatok döntő többsége visszavezethető erre a modern korban kialakult, egészen pontosan 19–20. századi homogén nemzeti magaskultúrára.<sup>122</sup>

le a magaskultúrát a saját szerény módján, hanem egy külön neki szánt, esetenként kissé lebutított magaskultúrát sajátítottak el vele.

<sup>116</sup> SMITH, 1995. 12.

<sup>117</sup> GELLNER, (1983).

<sup>118</sup> GELLNER, (1983). 54.

<sup>119</sup> GELLNER, (1983). 176.

<sup>120</sup> HOBSBAWM, (1983). 129.

<sup>121</sup> RENAN, (1887). 185.

<sup>122</sup> Bővebben a kalendáriumok és tankönyvek nemzettudat-formáló szerepéről: KOVÁCS I., 1989.; KUNT, 2006.; LAJTAI L., 2013.

## Siker vagy kudarc?

De vajon mit mutat a Szabolcs-Szatmárban Rákóczi- és kurucairól összegyűjtött, magaskulturális eredetű anyag? Ha az érvek mellett szólunk, hogy az adatok nagy része inkább a nemzetépítés eredményéről tájékoztat, akkor siker vagy kudarc volt-e ez a nemzetépítési kísérlet?

A nacionalizmus a gellneri modellben akkor sikeres, ha a nemzet tagjainak tudása egységes. A szabolcsi kutatás arra utal, hogy Magyarországon ezt a célt nem sikerült elérni: az adatközlők nemzeti történelemmel kapcsolatos tudása két szempontból sem egynemű. Egyrészt, mert az egyes adatközlők történetei két, egymással összeegyeztethetetlen nemzeti történelemértelmezés, az 1945 előtti és utáni nacionalizmus keveredései. Ez azt jelenti, hogy bár a szocialista nemzetépítés részsikereket ugyan elért, de nem tudta az emberek fejéből kiradírozni az előző korszak maradványait. Másrészt – és főleg –, a felgyűjtött tudás adatközlőről adatközlőre változott. Az egyes megkérdezettek egészen eltérő információkkal bírtak Rákóczi- és a kurucokról, mindegy, hogy tudásuknak az 1945 előtti vagy utáni nemzetépítésre visszavezethető elemeit vizsgáljuk. Hiába igyekeztem egyberajzolni fejtegetéseim elején az egyes parasztok Rákóczi-szabadságharcról őrzött tudását, nemhogy a válaszadók többsége nem tudta mindazokat az elemeket, amelyek az általam szerkesztett történetbe bekerültek, de egyetlen egy ilyen személy sem volt. Hiába kölcsönözte a nép a mindenkinek azonos képzést nyújtó iskolából, az uniformizált magaskultúrából történelmi tudását, ismeretei rendkívül széttartóak voltak. Úgy tűnik tehát, végső soron mind az 1945 előtti, mind az azutáni nemzetépítési kísérlet kudarcot vallott.

A szabolcs-szatmári gyűjtés adatközlői azonban mégis rendelkeznek bizonyos mennyiségű egységes tudással. A helyzet komikumát pedig pont az adja, hogy ezeket a homogén tudáselemeket kétségtelenül azok a történetek képezik, amelyeket nem sikerült visszavezetnem a magaskultúrára, tehát akár valódi néphagyományok is lehetnek. Ezek azok a már korábban említett motívumok, amelyek sok adatközlésben előfordulnak, és amelyek közül az általam vizsgált anyagban a Rákóczi-lova lábára fordítva felvert patkó és a fejedelem alagútja volt a legtöbbször említett. A legszemléletesebb példát erre Balsár község adja. Balsárról összesen tizenkilenc lejegyzés érkezett be. Ezek közül tizennégy említi a fordítva felvert patkó történetét, tizenöt Rákóczi-alagútját, tehát jól látszik, hogy mindkét vándormotívumot az adatközlők túlnyomó többsége ismerte. Ezekon kívül igen kedvelt elem a csodakút, amelyen keresztül egy „postakacsa” hordja az üzeneteket, esetleg kaszák vannak benne, és abba dobják az árulókat, vagy Rákóczi-harangja, amelyeket az adatközlők elmondása szerint ő maga adományozott bizonyos településeknek.

## „Néphagyományteremtő” kutatás?

Végül amellel szeretnék érvelni, hogy a Ferenczi-Molnár-féle kutatás nem egyszerűen tárgyilagosan feltárta a Rákócziakkal kapcsolatos népi történeti tudást, hanem alakította is azt: a kutatás módja, majd az adatközlés révén maga is aktívan részt vett a nemzetépítésben. Hogy ezt belássuk, meg kell vizsgálnunk, hogy a gyűjtés egyes szereplői (tehát a gyűjtők, a lejegyzők és az adatközlők) hogyan hagyhatták

rajta kezük nyomát az anyagon. Vajon milyen motivációik lehettek, hogyan befolyásolták egymás tevékenységét, és miként állhatott össze ez a „hagyománygyártó” gépezet?

A néphagyománygyűjtés – Gellner felfogása szerint – eleve jellegzetesen nacionalista cselekedet. Szerinte ugyanis a nacionalizmus – épp azért, mert kultuszának tárgyát, a nemzetet időtlen antropológiai állandónak tekinti – szeret az autentikus, ősi népi kultúra védelmezőjének szerepében tetszelegni. Azonban a valóságban ahelyett, hogy a népi kultúrát őrizné meg, egy új magaskultúrát „kalapál össze”.<sup>123</sup> Hiszen vagy nem az őseredeti néphagyományt találja, de azt mégis akként állítja be, vagy a neki tetsző, koncepciójába illő elemeket válogatja ki.<sup>124</sup> Ferencziék esetében mindkettő megtörténhetett. És ha talál valamennyi autentikusnak tetsző néphagyományt a kutató, mint esetünkben a Rákóczi lovára fordítva felvert patkóról vagy a várak közötti alagutakról, kutakról szóló történetek, annak összegyűjtésével és nyomtatott gyűjteményekben történő közzétételével azt a magaskultúra részévé teszi, megrögzíti.<sup>125</sup>

Vizsgáljuk meg, hogy az etnográfiai gyűjtés módszere mennyire járult hozzá a kutatás sikeréhez, esetleg mennyiben biztosította azt eleve. Ferenczi és Molnár előzetesen kérdőívet készített, vagyis a diákok az adatközlőknél konkrétumokra kérdeztek rá, és nem csupán azzal fordultak a felkeresettekhez, mondják el, mit tudnak Rákócziról és a kurucokról. Ennek a módszernek a „hagyományalkotó” hatása jól érzékelhető akkor, amikor az alagút-motívumról mesélnek a megkérdezettek. Ez az egyik legnépszerűbb elem, amelyet nem sikerült visszavezetnem a korabeli magaskultúrára, azaz valódi néphagyománynak, Rákóczi népi emlékének sejttem. Az adatközlők közül igen sokan ismerték a történetet, csakhogy ahányan voltak, annyiféle variánsban. Csak Petneházán nyolc adatközlő szól róla, hogy hallott már Rákóczi Ferenc alagútjáról. Ebből hatan említettek településneveket is az alagút nyomvonaláról beszámolva. A hat közlés azonban öt különböző vonalvezetésről tud.<sup>126</sup> Mi magyarázhatja ezt? Nos, a következő kérdés vonatkozott az alagútra: „Milyen történetet őriz a szájhagyomány Rákócziról és a kurucokról, amely a község egy-egy határrészéhez vagy más objektumhoz fűződik? Így pl.: [...] Rákóczi útjáról, alagútjáról?”<sup>127</sup> Azzal, hogy ilyen konkrétan rákérdeztek, mit tudnak az adatközlők Rákóczi alagútjáról, még azoknak is eszébe jutott annak létezése, akik addig nem tudtak róla. Csak a vonalvezetésről nem tudósított a kérdés. Azt azonban olyanok is könnyen megtippelheték, akik korábban nem hallottak még az alagútról, hiszen egy alagút csak valahonnan tarthat valahová. Ez lehet a magyarázata a számos variánsnak.

Ugyanilyen, előzetes ismeretek nélkül megválaszolható kérdés volt az is, amely a kurucok és a fejedelem ruházatára és fegyvereire vonatkozott.<sup>128</sup> Az utóbbi azért is

<sup>123</sup> GELLNER, (1983). 158.

<sup>124</sup> GELLNER, (1983). 76–79.

<sup>125</sup> Ennek tudatában viszont azt sem zárhatjuk ki teljesen, hogy valaha a kalendáriumok és tankönyvek szerzői is, ugyanilyen nacionalista szándéktól vezérelve, kölcsönöztek szövegeket a néptől, a néphagyományokból.

<sup>126</sup> Az alagút lehetséges útvonalai a petneháziak szerint: 1.) Szöny–Vaja–Kisvárdá–Munkács; 2.) Vaja–Kassa; 3.) Szajol–Nyírbátor–Petneháza; 4.) Vaja–Nyírmada–Petneháza–Sárospatak; 5.) Szajol–Nyírbátor.

<sup>127</sup> FERENCZI–MOLNÁR, 1972. 11.

<sup>128</sup> A teljes kérdőívet közlöm a tanulmány elején.

érdekes, mert egészen elképesztő válaszok is születtek, és ezekből könnyen leszűrhetjük, hogyan keletkeztek a feleletek az adatközlések pillanatában. Egy leveleki megkérdezett szerint például a kurucok szokványos fegyvere volt a revolver,<sup>129</sup> míg egy kótaji férfi szerint inkább „*fa ágyuval*” harcoltak.<sup>130</sup> És ugyanilyen különös eredmények születtek Rákóczi pénzének megtippeléséből is. Bár az adatközlők többsége tudta, hogy a helyes válasz a *libertas*, mégis van olyan, aki szerint Rákóczi aranypénzt vezetett be,<sup>131</sup> sőt, egy adatközlő a dollárt nevezi meg a szabadságharc alatt forgalomban lévő magyar valutának.<sup>132</sup> Nyilvánvalóan vannak azért olyan kérdések is, amelyek esetében nem lehetett ennyire egyszerű az előzetes ismeretek nélküli válaszadás.

Azt is megállapíthatjuk, hogy a kérdőíves módszerrel Ferencziék már a gyűjtés megkezdése előtt körvonalazták, mit értenek Rákóczi- és kuruc néphagyományok alatt. Ez nyilvánvaló hatással volt a közlésekre, hiszen a beküldött válaszok jelentős része kérdés-válasz formájában volt megszerkesztve, nem összefüggő fogalmazásként, tehát a legtöbb esetben a gyerekek feltehetőleg végigkérdezték a listát, holott azt Ferenczi és Molnár elvileg csak támpontnak szánta. Ez kevés mozgásteret engedett az adatközlők valódi tudásának és gondolatainak, már ha volt ilyen, viszont annál nagyobb eséllyel működött afféle önbeteljesítő jóslatként, mindenki csak a felsorolt pontokról beszélt, úgy érezhette, hogy ezekről illik is tudnia valamit.

De még a megkérdezettek emlékezetének korlátozásával is gazdag anyagot sikerült összegyűjteni. Főleg ahhoz képest, amit Luby Margit szatmári származású néprajzkutató tudott lejegyezni bő két évtizeddel korábban, 1938-as kutatása során. Az egyébként is vékonyka *Népmondák Szabolcs-Szatmárból* című kötetében<sup>133</sup> csak a 41–69. számú dokumentumok olyan népmondák, amelyek Rákócziról és kurucairól szólnak. Ez nagyon kevés. Luby vizsgálódásának célja az volt, hogy kiderítse, mit tudott a falusi lakosság a magyar történelem prominens személyeiről (például II. Rákóczi Ferencről).<sup>134</sup> Így összegzi kutatása eredményét: „Az eredményt gondolatcsoportokban, százalékokban akartam kifejezni. A falu minden rétegét meg akartam szólaltatni. A módos kigazda, a napszámos, a gazdasági cselédség, férfiak és nők, fiatalok és öregek rendre sorra kerültek volna, csak épp a rendszerezés maradt el, mert a semmit bajos rendezni.”<sup>135</sup> Számokban kifejezve: Luby elmondása szerint ötven embert kérdezett meg, közülük hárman tudtak értékelhető tudást felmutatni.<sup>136</sup>

A két kutatás során gyűjtött anyag mennyiségi különbségének az okát alighanem a gyűjtés módszerében kell keresnünk. Ez abban áll, hogy míg Luby Margit egyedül dolgozott, addig Ferencziék diákok segítségét vették igénybe. A tanulók iskolai feladatot teljesítettek. Vajon mennyire lehettek motiváltak minél értékelhetőbb, teljesebb, dúsabb, „néphagyományszerűbb” anyag összegyűjtésében? Erről semmilyen dokumentum nem informál. Erős motiváltságra utal azonban például

<sup>129</sup> Gyűjtötte: Balogh Gizella; adatközlő: Bus József, 71 éves; 1962. január 12., Levelek.

<sup>130</sup> Gyűjtötte: Sinku Katalin; adatközlő: Kovács István, 66 éves; 1961. december 31., Kótaj.

<sup>131</sup> Gyűjtötte: Kiss Edit; adatközlő: I. Bakti József, 42 éves; 1961. december 28., Nyírbátor.

<sup>132</sup> Gyűjtötte: Enyedi Julianna; adatközlő: özv. Dobai Károlyné, életkora ismeretlen; 1962. január 3., Petneháza.

<sup>133</sup> LUBY, 1985.

<sup>134</sup> Két tanulmány született a kutatásból: LUBY, 1938. 169–176.; LUBY, 1939.

<sup>135</sup> LUBY, 1938. 176.

<sup>136</sup> LUBY, 1938. 170.

a rohodi eset. Rohodról az egyetlen beérkezett közlés a szó szerinti másolata az 1948-ban kiadott hetedik osztályos történelemtankönyv Rákócziáról szóló fejezetének.<sup>137</sup> Nyíregyházáról pedig két diák is olyan fontosnak ítélte meg a feladatot, hogy még komolyabb kutatást is végzett. Ezt onnan tudjuk, hogy a nyíregyházi levéltárat tüntették fel adatközlőként.<sup>138</sup>

A kutatás szervezői által elképzelt mintaadatközlő kétségkívül „paraszt” volt. Erre onnan következtethetünk, hogy Ferenczi Imre bármely tanulmányában, amelyben a néphagyományokról beszél, ezek hordozóit minden esetben a „paraszságban” látja.<sup>139</sup> A „paraszság” nála, mint annyi mindenkinél, a „nép” szinonimája, a felmérések a „parasztok” véleményére kíváncsiak. Az azonban, hogy valóban „parasztok” voltak-e a válaszadók, nem ilyen egyértelmű. Először is, voltak-e még egyáltalán „parasztok”, amikor a mű készült? Az 1960-as években ugyanis már aligha beszélhetünk a klasszikus értelemben vett „paraszságról”. Ráadásul a begyűjtött közlésekben sem szerepel egyetlen egyszer sem a „paraszt” szó, mint az adatközlők önmeghatározása vagy a gyerekek által nekik tulajdonított foglalkozási identitás. Ami ehhez a legközelebb áll, az a „földműves” megnevezés a válaszlapon. Azonban leggyakrabban a „*tsz tag*” meghatározással találkozhatunk. Valószínűleg Ferenczi ezen is „parasztot” érthetett. Azonban ez elég tág foglalkozási kört foglalhat magában. Tsz-tagnak nevezték például a szövetkezetnek dolgozó kisiparosokat is, akiket pedig a legnagyobb jóindulattal sem „parasztosozhatunk” le. De a tsz-ben már a földet művelő tagok is egy nagyüzem keretében, munkamegosztásban dolgoztak, így nem is könnyű eldönteni, hogy munkájuk a „parasztokéra” vagy a nagyipari munkásokéra hasonlított-e inkább. Csakhogy a diákok egy része még csak nem is a tsz-tagok közül, hanem a magasabb iskolázottsággal rendelkező rétegek közül választotta ki mesélőit. Tanítókat, tanárokat, orvost, református lelkészt, BM-dolgozót, sőt, az értelmiségiek mellett még a Rákóczi-kultusz egyik bástyájának számító vajai várkastély volt gondnokát is kifaggatták. A tanulók tehát igyekeztek olyan emberekhez fordulni információért, akiktől tetemesebb mennyiségű tudást reméltek magasabb képzettségükből és a „paraszsághoz” képest vélhetően nagyobb olvasottságukból kifolyólag. Vagyis a helyi értelmiségi elit tagjainak ismeretei is gyarapították a begyűjtött adattömeget. Nem azt állítom, hogy többségben voltak az ilyen válaszok, azonban azt igen, hogy ezek a feleletek kiemelkedően adatgazdagok voltak. Ez magyarázhat valamennyit abból, hogy a kutatás által „népi” tudásként azonosított ismeretek annyira hasonlatosak a nemzeti magaskultúra tartalmához. A sikeres kutatást determináló kérdőívek mellett tehát a diákok szabad adatközlő-választásának is szerepe volt a sikeres néphagyománygyűjtésben. Mindenesetre a kutatók a nyomát is eltüntették annak publikációikban, hogy a válaszokban nem tisztán a „paraszság” nyilatkozott, az adatközlők hivatásait egyetlen esetben sem közlik.

A „néphagyománygyártó” folyamat csúcspontját a kötetek megalkotása jelentette. Nem kisebb hatalom van ugyanis a szerkesztők kezében, minthogy ők

<sup>137</sup> Gyűjtötte: Láng Olga; 1962. január 3., Rohod. A szó szerint kimásolt fejezet forrása: ZSIGMOND-PACH-RAVASZ-HECKENAST, 1948. 179–188.

<sup>138</sup> A két gyűjtő Szabó Mária (gyűjtés ideje: 1961. december 28.) és Drégelyi Andrea (gyűjtés ideje: 1962. január 5.) volt.

<sup>139</sup> Lásd például FERENCZI, 1960.; FERENCZI-MOLNÁR, 1972.

döntik el, mely elemek kerülhetnek be a publikált anyagba. Ezzel ők határozzák meg, hogy a teljes gyűjtés mely darabjai jutnak el a szélesebb néptömegekhez, és kerülnek így bele a Rákóczi-hagyományokkal kapcsolatos köztudatba, ha úgy tesszük, kánonba, és mely történetek fognak a levéltárban egy dobozban porosodva az örök feledés homályába veszni. De vajon mi alapján válogathatott Ferenczi Imre és Molnár Mátyás, majd pedig Molnár Sándor? Kutatásaim alapján ezt nem sikerült minden kétséget kizáróan kiderítenem. Csak arra jöttem rá biztosan, hogy a gyűjtés nyersanyagában a szerkesztők piros pipákkal és aláhúzásokkal jelölték azokat a szövegeket, amelyeket (részben vagy egészben) köteteikben közöltek. Az tűnik reális magyarázatnak, hogy a válogatás során a kötetszerkesztők egyéni preferenciája érvényesült, azokat az elemeket választották ki, amelyek a saját néphagyomány-koncepciójukkal vagy, úgy is mondhatnánk, nemzetfelfogásukkal megegyeztek.

\*

Hogyan lettek a „parasztokból” kurucok? Az etnográfusok és a köz felfogása – mi szerint a magyar „paraszság” kezdettől fogva „kuruc” volt, mivel Rákóczi emléket költeményeiben, dalaiban és mondáiban az események óta őrizte – erősen meginogni látszik. A Ferenczi Imre és Molnár Mátyás szervezésében a Rákóczi-szabadságharc témájában 1961–1962-ben végrehajtott néphagyománygyűjtés során lejegyzett anyagról kimutatható, hogy többségében a magaskultúrából származó elemeket tartalmaz, tehát a történetek és lírai alkotások nem a „nép” önálló alkotásai, még csak nem is folklorizált javai a magaskultúrának. Olyannyira nem, hogy az adott motívumok, kevés kivételtől eltekintve, a tankönyv- és kalendáriumirodalomból kerültek át a „nép” ajkára, onnan meg a Ferenczi–Molnár-gyűjtésbe.

Mindezen csak akkor kell meglepődnünk, ha primordialista nacionalisták vagyunk, és úgy tekintünk a néphagyományokra, mint az évszázadokig visszanyúló nemzeti érzés bizonyítékaira. Ha azonban Ernest Gellner modernista nacionalizmuselméletének „szemüvegén” keresztül szemléljük a folyamatot, a jelenség érthetővé válik. A szabolcs-szatmári adatközlők ugyanis azt az iskolában elsajátított közös nemzeti kultúrát mesélték el, amely a modern államokban a közösségek tagjai közötti (egyik) összetartó erőt képezi. Ennek ellenére sem állíthatjuk azt, hogy a megkérdozetett történelemképének nemzetiesítése sikertörténet lett volna. A lejegyzett történetek ugyanis széttartóak, márpedig a nacionalizmus akkor lett volna sikeres, ha a nemzet tagjainak tudása egységes lenne. Ez azonban a jelek szerint nem volt így.

Bár az iskolában és a nyomtatott művekből elsajátított magaskultúra hatását még így sem vitathatjuk a szabolcs-szatmári adatközlők nemzeti érzéseinek kialakulásában, a „parasztból” kuruccá válás folyamata valójában csak az 1961–1962-es néphagyománygyűjtő összeírás alatt teljesedett be, és nem feltétlenül a valóságban, hanem csupán az adatlapokon. A rásegítést jelentette egyrészt az, hogy Ferenczi Imre és Molnár Mátyás kérdőívet szerkesztettek, amelyben pontosan körvonalták, milyen témákkal kapcsolatos hagyományokat tartanak értékesnek, mi érdekli őket. Ezzel már a gyűjtés megkezdésének pillanatában kialakultak a még le sem jegyzett hagyománykör főbb paraméterei. A másik kurucosító tényező az volt, hogy

az adatgyűjtő gyerekek a kutatók szándékával ellentétben nem csak a „paraszi” származású rokonokat, ismerősöket kérdezték meg, mit tudnak a kérdőíven feltüntetett témákról, hanem ismeretségi körük műveltebb tagjait. Ez azt eredményezte, hogy a lejegyzések gyakran a magasabban iskolázott adatközlők tudását képviselik, és nem mindig a „paraszságot”, de a kutatók mégis úgy értelmezték, mintha azt képviselték volna.

Elképzelhető tehát, hogy a szabolcs-szatmári „parasztok” nemcsak nem maguktól, hanem még nem is az iskolapadban ülve váltak kuruccá, hanem talán nem is voltak azok, és csak a néprajzi kutatás állított elő róluk kurucos portrét. Mindezt egy nagy és igen fontos cél, a nemzeti kultúra és a nemzetépítés érdekében.

### *Felhasznált irodalom és rövidítések*

#### **MNM Vay Ádám Muzeális Gyűjteménye**

Magyar Nemzeti Múzeum Vay Ádám Muzeális Gyűjteménye (Vaja), Vay Ádám Múzeum dokumentumai.

#### **BENEDEK-FÖLDES-SZÁVA**

1906 *Elemi iskolások olvasókönyve. Elemi iskolák V. és VI. osztálya számára.* Szerk.: BENEDEK Elek – FÖLDES Géza – SZÁVA János. Budapest, Lampel, 1906.

#### **CONVERSI**

1998 CONVERSI, Daniel: A nacionalizmuselmélet három irányzata. Ford.: Csejdy Júlia. *Regio*, 9. (1998) 3. sz. [http://adatbank.transindex.ro/html/cim\\_pdf675.pdf](http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf675.pdf) ] 2015. december 26.

#### **CSABAI-ÉBERÉNYI-KISS-KÖVESI-TÖRÖK**

1954 *Magyarkönyv. Az általános iskolák VIII. osztálya számára.* Szerk.: CSABAI Tibor – ÉBERÉNYI Tibor – KISS Kálmán – KÖVESI Józsefné – TÖRÖK Imre. Budapest, Tankönyvkiadó, 1954.

#### **CSERNA-OSZTIE-FARKAS**

[1928] *Magyar Olvasókönyv. Az elemi népiskolák IV. osztálya számára.* Szerk.: CSERNAI Mátyás – OSZTIE Béla – FARKAS Gyula. Budapest, Kalász, [1928]. (*Kalász Tankönyvek*)

#### **CSUNDERLIK**

2013 CSUNDERLIK Péter: „Lobogónk: Petőfi” – A Rákosi-rendszer szimbolikus politikája és történetírása. In: *Tudástár/Knowledgebox 2.* Szerk.: SZALAI Zoltán. Budapest, Mathias Corvinus Collegium, 2013. 7–19.

#### **DOBOS**

1971 DOBOS Ilona: Paraszság és nemzeti érzés. *Valóság*, 14. (1971) 7. sz. 47–53.

#### **EL-SHAMY**

1997 EL-SHAMY, Hasan: Gesunkenes Kulturgut. In.: *Folklore. An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music, and Art.* Ed.: GREEN, Thomas A. Vol. 1. Santa Barbara, ABC-CLIO, 1997. 419–421.

#### **FARKAS**

1912 FARKAS Emőd: *Zrínyi Ilona, a kurucz királyasszony története.* Budapest, Rózsa Kálmán és neje, 1912.

# FERENCZI

- 1960 FERENCZI Imre: Rákóczi alakja az abaúj-zempléni mondahagyományban. *Ethnographia*, 71. (1960) 2-3. sz. 389-436.
- 1966 FERENCZI Imre: Történelem, szájhagyomány, mondahagyomány. (Egy magyar népmondakör történeti és társadalmi összefüggése.) *Ethnographia*, 77. (1966) 1. sz. 49-73.
- 1969 FERENCZI Imre: A kuruc kor mondavilága. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Sectio Ethnographica et Linguistica (Néprajz és Nyelvtudomány)*, 13. (1969) 1. sz. 31-43.
- 1972 FERENCZI Imre: Bevezető. In: *Fordulj kedves lovam... Rákóczi és kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban*. Szerk.: FERENCZI Imre – MOLNÁR Mátyás. Vaja, Vay Ádám Múzeum Baráti Kör, 1972. 9-34.

# FERENCZI-MOLNÁR

- 1972 *Fordulj kedves lovam: Rákóczi és kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban*. Szerk.: FERENCZI Imre – MOLNÁR Mátyás. Vaja, Mátészalkai Járási Tanács – Megyei Múzeumok Igazgatósága – Vay Ádám Múzeum Baráti Kör, 1972. 9-34.

# GELLNER

- (1983) GELLNER, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Ford.: Barabás András. Budapest, Napvilág, 2009. (TÁRStudomány)

# GYULAI

- 1926 *Új olvasókönyv a népiskolák V. és VI. osztálya számára*. Szerk.: GYULAI Ágost. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1926.

# HAVAS-MÜHLBECK-PERESS-PÓSA

- 1927 *Olvasókönyv az elemi népiskolák V-VI. osztálya számára*. Szerk.: HAVAS István – MÜHLBECK Károly – PERESS Sándor – PÓSA Lajos. Budapest, Singer és Wolfner, 1927.

# HOBBSBAWM

- (1983) HOBBSBAWM, Eric: Tömeges hagyománytermelés: Európa, 1870-1914. In: *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport [sic], 1987. (Kultúra-elmélet és nemzeti kultúrák, 1.) 127-197.

# HOROWITZ

- 2006 HOROWITZ, Donald L.: A primordialisták. *Magyar Kisebbség*, 10. (2006) 1-2. sz. 235-249.

# KEPECS

- 1997 *Magyarország településeinek vallási adatai (1880-1949)*. 2. köt. Szerk.: KEPECS József. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1997. 198-276.

# Képes Rákóczi naptár

- 1925 *Képes Rákóczi naptár az 1925. évre*. Budapest, Méhner Vilmos, 1925.
- 1926 *Képes Rákóczi naptár az 1926. évre*. Budapest, Méhner Vilmos, 1926.
- 1927 *Képes Rákóczi naptár az 1927. évre*. Budapest, Méhner Vilmos, 1927.
- 1928 *Képes Rákóczi naptár az 1928. évre*. Budapest, Méhner Vilmos, 1928.
- 1929 *Képes Rákóczi naptár az 1929. évre*. Budapest, Méhner Vilmos, 1929.

# Kincses Kalendárium

- 1946 *Kincses Kalendárium*. Budapest, Hírlapkiadó Vállalat, 1945.
- 1949 *Kincses Kalendárium*. Budapest, Hírlapkiadó Vállalat, 1948.
- 1953 *Kincses Kalendárium*. Budapest, Hírlapkiadó Vállalat, 1952.
- 1958 *Kincses Kalendárium*. Budapest, Hírlapkiadó Vállalat, 1957.

# Kis Képes Naptár

- 1907 *Kis Képes Naptár az 1907. évre*. Budapest, Rózsa Kálmán és Neje, 1907.

**KISS**

- 1925 *Falusi és tanyai iskolások olvasó- és tankönyve. A népiskolások V. és VI. osztálya számára. B évfolyam.* Szerk.: Kiss József. Budapest, Lampel, 1925.

**KISS-KÖVES**

- 1958 *Történelem. Az általános iskolák VII. osztálya számára.* Szerk.: Kiss Béla – KÖVES Károly. Budapest, Tankönyvkiadó, 1958.

**KÓKAY**

- 1997 KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon.* Budapest, Balassi, 1997

**KOVÁCS**

- 2005 KOVÁCS Ákos: *Musica Pannonica: Nemzeti hangszerünk: a tárogató.* 2000, 17. (2005) 6. sz. [http://ketezer.hu/2005/06/musica-pannonica ] 2015. december 26.

**KOVÁCS I.**

- 1985 KOVÁCS I. Gábor: Bucsánszky Alajos útja a kalendárium- és ponyva-tömegtermeléshez. *Magyar Könyvszemle*, 101. (1985) 1. sz. 1–18.
- 1989 KOVÁCS I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet.* Budapest, Akadémiai, 1989.
- 2011 KOVÁCS I. Gábor: *Kalendáriumolvasó parasztok a 20. század első évtizedeiben.* In: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok.* Szerk.: KOVÁCS I. Gábor. Budapest, L'Harmattan, 2011.

**KOZMA-SOMOGYI-EMBER-SZÖLLŐSI**

- 1906 *A Faragó család. Olvasókönyv elemi iskolák V–VI. osztálya számára.* Szerk.: KOZMA László – SOMOGYI Béla – EMBER János – SZÖLLŐSI Jenő. Budapest, Lampel, 1906.
- 1925 *A Faragó család. Olvasókönyv elemi népiskolák VI. osztálya számára.* Szerk.: KOZMA László – SOMOGYI Béla – EMBER János – SZÖLLŐSI Jenő. Átdolg.: MIHÁLYI Ferenc. Budapest, Lampel, 1925.

**Központi Statisztikai Hivatal**

- 1962 *1960. évi népszámlálás. 3. rész. Szabolcs-Szatmár megye személyi és családi adatai.* Szerk.: Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1962. [http://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA\_1960\_03r/?pg=2&layout=s ] 2016. március 16.

**KUNT**

- 2006 KUNT Gergely: *A tankönyv mint az identitás és kultuszeremtés alapja.* In: *A jelenkortörténet útjai. Politika és társadalom.* 1. köt. Szerk.: CZETZ Balázs – SZÜTS István Gergely. Miskolc, ME BTK, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, 2006. 71–104.

**LAJTAI L.**

- 2013 LAJTAI L. László: *„Magyar nemzet vagyok”. Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa.* Budapest, Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2013. (*Eszmetörténeti Könyvtár*)

**LIGÁRT**

- 1930 *Olvasókönyv. Az osztatlan elemi népiskolák IV. osztálya számára.* Szerk.: LIGÁRT Mihály. Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, 1930.

**LUBY**

- 1938 LUBY Margit: *Népünk történeti tudásáról.* *Társadalomtudomány*, 38. (1938) 4–5. sz. 169–176.
- 1939 LUBY Margit: *Népünk történeti tudása.* Budapest, Bethlen Gábor, 1939.
- 1985 LUBY Margit: *Népmondák Szabolcs-Szatmárból.* Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1985. (*Folklór és etnográfia*, 21.)

**MAGYAR**

2000 MAGYAR Zoltán: *Rákóczi a néphagyományban*. Budapest, Osiris, 2000. (Osiris könyvtár, Folklor)

**Magyar- és erdélyországi kis képes naptár**

1904 *Magyar- és erdélyországi kis képes naptár*. Budapest, Rózsa Kálmán és Neje, 1904.

**Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal**

1907 *A magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség részletes leírása*. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1907. (*Statisztikai Közlemények*, 5.)  
[[http://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA\\_1900\\_03/?pg=0&layout=s](http://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1900_03/?pg=0&layout=s)] 2016. március 16.

1941 *Az 1940. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938., 1939. évi népszámlálások végeredményei*. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1941. (*Magyar Statisztikai Közlemények*, 114.)  
[[http://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA\\_1930\\_06/?pg=0&layout=s](http://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1930_06/?pg=0&layout=s)] 2016. március 16.

**MOLNÁR**

1978 MOLNÁR Mátyás: *A beregi táj Rákóczi és kuruc néphagyományai*. In: *Találkozás Bereggel*. Szerk.: MEZŐ András. Vásárosnamény, Járási Könyvtár, 1978. 107–116.

**MOLNÁR**

2003 MOLNÁR Sándor: *Rákóczi néphagyományok nyomában*. Vaja, Vay Ádám Múzeum, 2003.

**MOLNÁR-SOMOGYI**

1966 *Esze Tamás és a Rákóczi-szabadságharc. Esze Tamás születésének 300. évfordulójára*. Szerk.: MOLNÁR Mátyás – SOMOGYI Jolán. Nyíregyháza, Megyei Tanács–Megyei Könyvtár Szövetkezetek Szabolcs-Szatmár megyei központja, 1966.

**MÓRA-VOINOVICH**

1925 *Betűország negyedik virágoskertje. Olvasókönyv az elemi iskolák 4. oszt. számára*. Szerk.: MÓRA Ferenc és VOINOVICH Géza közreműködésével az Egyetemi Nyomda tanácsosbizottsága. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1925.

1946 *Betűország negyedik virágoskertje. Olvasókönyv az elemi iskolák 4. oszt. számára*. Szerk.: MÓRA Ferenc és VOINOVICH Géza közreműködésével az Egyetemi Nyomda tanácsosbizottsága. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1946.

**N. N.**

1905 *Rákóczi nagyapja a vérpadon, vagy Zrínyi Péter gróf kivégzése*. Budapest, Rózsa Kálmán és Neje, 1905.

1908 *Falusi iskolások olvasó és tankönyve*. Budapest, Lampel, 1908. 291–292.

1918 *Katholikus iskolások olvasó és tankönyve*. Szerk.: Több katolikus tanító. Budapest, Lampel, 1918.

1947 *Magyar történelmi olvasókönyv: A katolikus általános iskolák V. osztálya számára*. Szerk.: A Szent István-Társulat Tankönyvszerkesztő Bizottsága. Budapest, Szent István Társulat, 1947.

**NOSZKAI**

2012 NOSZKAI Gábor: *Szellemi életre kelni... Holmi*, 24. (2012) 3. sz. [<http://www.holmi.org/2012/06/noszkai-gabor-szellemi-eletre-kelni%E2%80%A6>] 2015. december 26.

**ORTUTAY**

1940 ORTUTAY Gyula: *Rákóczi két népe*. Budapest, Mefhosz, 1940. (*Magyarok Könyvtára*)

**QUINT-DRODZY**

- 1927 *Magyar gyermek olvasókönyve. Az elemi népiskolák V–VI. osztálya számára.* Szerk.: QUINT József – DRODZY Gyula. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet, 1927.

**Rákóczi-naptár**

- 1905 *Rákóczi-naptár az 1905. közönséges esztendőre érdekes elbeszélésekkel, igaz történetekkel és sok csinos képpel.* Budapest, Rózsa Kálmán és Neje, 1905.  
 1907 *Rákóczi-naptár az 1907. közönséges esztendőre. Érdekes elbeszélésekkel, igaz történetekkel és sok csinos képpel.* Budapest, Rózsa Kálmán és Neje, 1907.  
 1912 *Rákóczi-naptár az 1912. esztendőre. Érdekes elbeszélésekkel, igaz történetekkel és sok csinos képpel.* Budapest, Rózsa Kálmán és Neje, 1912.  
 1915 *Rákóczi-naptár az 1915. közönséges esztendőre. Érdekes elbeszélésekkel, igaz történetekkel és sok csinos képpel.* Budapest, Rózsa Kálmán és Neje, 1915.  
 1917 *Rákóczi-naptár az 1917. esztendőre. Érdekes elbeszélésekkel, igaz történetekkel és sok csinos képpel.* Budapest, Rózsa Kálmán és Neje, 1917.

**RENAN**

- (1887) RENAN, Ernest: *Mi a nemzet?* Ford.: Réz Pál. In: *Eszmék a politikában. A nacionalizmus.* Szerk.: BRETTER Zoltán – DEÁK Ágnes. Pécs, Tanulmány, 1995. 171–188.

**RIEDL**

- 1913 RIEDL Frigyes: *A kuruc balladák. Irodalomtörténet, 2. (1913) 7–8. sz. 417–452.*

**SMITH**

- 1995 SMITH, Anthony D.: *A nacionalizmus.* Ford.: Heil Tamás. In: *Eszmék a politikában. A nacionalizmus.* Szerk.: BRETTER Zoltán – DEÁK Ágnes. Pécs, Tanulmány, 1995. 9–27.

**SZONDY**

- [1938] *Olvasókönyv. Református elemi iskolák VI. osztálya számára.* Szerk.: SZONDY György. Debrecen, Városi Nyomda, [1938].

**TOLNAI**

- 1914 TOLNAI Vilmos: *A kuruc balladák hitelességéről. Megjegyzések a Czáfolatra. Egyetemes Philológiai Közlöny, 38. (1914) 8–9. sz. 656–674.*

**UJVÁRY**

- 2003 UJVÁRY Zoltán: *Rákóczi emléke a néphagyományban.* In: *Bihari Diéta IV.* Szerk.: MATOLCSI Lajos. Debrecen, Ethnica, 2003. 91–98.

**VOIGT**

- 1978 VOIGT Vilmos: *Rákóczi kora és a magyar népköltészet* In: *Rákóczi-tanulmányok. A II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülés-szak előadásai.* Szerk.: SINKOVICS István – GYENES Vilmos. Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar, 1978. 131–174.  
 1980 VOIGT Vilmos: *A Rákóczi-kor magyar folklórja.* In: *Rákóczi-tanulmányok.* Szerk.: KÖPECZI Béla – HOPP Lajos – R. VÁRKONYI Ágnes. Budapest, Akadémiai, 1980. 521–542.  
 2008 VOIGT Vilmos: *Van-e kulturális emlékezete a népnek?* In: *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet.* Szerk.: PAPP Richárd – SZARKA László. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2008. 15–27.

**ZSIGMOND-PACH-RAVASZ-HECKENAST**

- 1948 *Történelem a VII. osztály számára.* Szerk.: ZSIGMOND László – PACH Zsigmond Pál – RAVASZ János – HECKENAST Gusztáv. Budapest, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1948. 179–189.